

De Molen van Kilsdonk door de eeuwen heen

rapport

Ester Vink

februari 2011

De gerestaureerde Kilsdonkse Molen in de winter van 2008.
(Foto Arnold van Houdt)

Inleiding

De Kilsdonkse Molen dateert in zijn huidige uitvoering uit 1842, toen hij in het buurtschap Beugt bij Dinther werd opgetrokken ter vervanging van de afgebrande water- en windmolen die daar stond. De combinatie van een water- en een windmolen in één molengebouw is heel bijzonder en mede daarom heeft men zich zo sterk gemaakt om de molen te restaureren. Dat is wonderwel gelukt.

De Kilsdonkse Molen is pas sinds ongeveer 1813 een water- en windmolen. Vóór die tijd functioneerde hij als een watermolen met twee raderen die het benodigde water uit de Aa betrok. Deze dubbele watermolen komt al voor in middeleeuwse stukken. De geschiedenis van de molen is door de eeuwen heen goed te volgen, waarbij opvalt dat de details talrijker en sappiger worden naarmate de bronnen jonger zijn. Dat ligt ten dele aan het soort bronnen: de oudere stukken zijn juridisch van aard en gaan vooral over de overdrachten van de molen of de rechten daaruit. Feiten over de molengebouwen of de werkwijze van de molenaars zijn schaars. Ten dele spelen ook de verwickelingen rond de molen een rol. De molenaars die in de negentiende eeuw eigenaren waren, overtraden de wet nogal eens, wat vermakelijke verhalen oplevert. Ze konden in die tijd ook moeilijk anders, wilden ze hun molen aan de gang houden.

Watermolens stuwden het rivierwater en vormden een belemmering voor de afstroming. Aan de andere kant waren watermolens vernuftige werktuigen, die eeuwenlang een onmisbare schakel vormden in de plattelandseconomie, al helemaal wanneer ze, zoals in het geval van de Kilsdonkse Molen, gecombineerd werden met een windmolen. Langs de Aa functioneerden vele molens: aan de eigenlijke Aa stonden watermolens in Lierop, Helmond, Aarle-Rixtel, Erp, Dinther (Beugt), Middelrode en Rosmalen. Daarnaast dreven zijrivieren van de Aa molens aan, zoals de molen van Schepstal in Bakel aan de Bakelse Aa. Al deze molens zijn verdwenen op de Kilsdonkse Molen na, die nog iets van zijn karakter als watermolen heeft bewaard.

Wie oude kaarten waar de Molen van Kilsdonk op staat vergelijkt met de huidige situatie, ziet dat een bevallig meanderende Aa heeft plaatsgemaakt voor een kaarsrechte waterloop. In de negentiende en twintigste eeuw is de Aa van een rivier tot een afvoerkanaal omgevormd. De rivier werd genormaliseerd en gereguleerd om het water dat in het stroomgebied toevloede via de Dieze bij Den Bosch zo snel mogelijk naar de Maas af te voeren. Deze waterwerken hebben aan het eens zo intieme en afwisselende landschap een zware slag toegebracht. Dat signaleerde in 1936 dr. Th.C. Oudemans al namens de toenmalige eigenaar van kasteel Heeswijk: 'Ieder onbevooroordeeld minnaar van de natuur zal het met mij eens zijn, dat het nú zoo prachtige landschap met de idyllisch daar doorheen kronkelende rivier de Aa onherstelbaar vernield zal worden door den aanleg van de gekanaliseerde nieuwe Aa ...'.¹ De regulering van de Aa en zijn zijrivieren vormde een grote bedreiging voor watermolens als de Kilsdonkse Molen. Maar ook voordat van een regulering van de Aa sprake was, ontstonden talloze problemen over de watermolens op deze rivier. Waterbeheersing, stuwen, sluizen, overlaten, dammen en dijken zijn steeds terugkerende elementen in de bronnen die over watermolens gaan. De aanwezigheid van deze molens had nogal wat consequenties voor de omgeving. Omgekeerd brachten veranderingen in het fysieke milieu een en ander teweeg voor de watermolens. Vooral uit de wat jongere bronnen komt dit mechanisme duidelijk naar voren. Er wordt hier dan ook veel plaats ingeruimd voor de waterproblematiek in de negentiende eeuw, de periode waarin de grillen van de Aa steeds minder werden getolereerd.

¹ BHIC, toegangsnr. 314, Archieven van de heren Van den Bogaerde van Terbruggen, 619, Stukken betreffende problemen tussen de nalatenschap Van den Bogaerde met het waterschap 'Het stroomgebied van de Aa'.

Daarnaast wordt ingegaan op de technische aspecten van de molen en de molenaars, die op een inventieve, maar tegelijkertijd niet altijd even eerlijke, wijze opereerden binnen een wettelijk kader dat hen beknotte in hun beroepsuitoefening.

1. De Kilsdonkse Molen in de Middeleeuwen

Vroege vermeldingen

De geschiedenis van de Kilsdonkse Molen gaat ver terug in de tijd. In de omgeving van Dinther heeft van oudsher een molen aan de rivier de Aa gestaan, op een punt waar de gebieden van de dorpen Dinther, Schijndel en Veghel aan elkaar grenzen.² Vaak wordt als vroegste vermelding van de molen een oorkonde aangehaald die kort voor 1233 moet zijn opgesteld. Hierin worden, als onderdeel van de grensomschrijving van de gemene gronden van Dinther, Heeswijk en Bernheze de molenplaats in de buurt van de monding van de Nieuwe Beek ('per ascensum Nove Beke') genoemd en de helft van een 'mulenstat' (= molenplaats). Gemene gronden waren de gronden waarop de inwoners van deze plaatsen gemeenschappelijke rechten hadden. Ze hadden niets van doen met de molens die genoemd worden. Men beschouwt de eerstgenoemde molen wel als de latere Kilsdonkse Molen, maar of dit juist is, zal gezien de vage omschrijving wel altijd een mysterie blijven.³ Hetzelfde geldt voor een bron uit 1309 die gaat over de verkoop van gemene gronden aan de hertog van Brabant. Daarin wordt als plaatsbepaling de molen van Dinther genoemd. Het is echter niet duidelijk of dit wel de watermolen van Kilsdonk is geweest. De Aa kronkelde sterk en zal zijn loop nog wel eens verlegd hebben sinds de dertiende en veertiende eeuw. Het is helemaal niet ondenkbaar dat hij destijds ter hoogte van Dinther niet één, maar een aantal meanders had die geschikt waren als locaties voor watermolens.⁴

We moeten ruim anderhalve eeuw overslaan voor een vermelding opduikt die zekerheid biedt over een molen die specifiek bij Kilsdonk stond, in de buurt van Dinther. Ook hier gaat het om een bron die in verband staat met gemene gronden. In een oorkonde uit 1378 werd de uitgifte vastgelegd van gemene gronden door Jan van Berlaer, heer van Helmond en Keerbergen, voor zover hij die deelde met de heer van Heeswijk. In deze oorkonde komt de Molen op Kysdonck voor, samen met vijf naburige landgoederen: Ten Boogarde, Ter Borch, Ten Reytsel, Ten Berghelen en Tot Bueghe. De bewoners van die goederen kregen, samen met onder andere de geërfden in de parochie van Dinther, rechten op die gemene gronden. De meeste van deze toponiemen zijn met enige goede wil nu nog steeds in de buurt van Dinther te localiseren. 'Kilsdonk' moet geïnterpreteerd worden als een donk, oftewel een zanderige hooggelegen plaats nabij een water, in dit geval een tak van de rivier de Aa. Een eindje verder bovenstrooms langs de Aa, in de omgeving van Erp, kwam eveneens het toponiem Kilsdonck

² Men gaat ervan uit dat de latere gemeentegrenzen van Dinther, Heeswijk, Heesch, Nistelrode, Veghel en Schijndel gelijk waren aan de grenzen die voor deze dorpen in de gemene gronden waren getrokken, zie bijv.: J. van der Leest samensteller, *Grepen uit de geschiedenis van Dinther 1139-1989, 850 jaar*, Heeswijk-Dinther 1989, 22.

³ *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312 I De Meierij van 's-Hertogenbosch, Tweede stuk (1294-1312)*, bew. H.P.H. Camps, 's-Gravenhage 1979, 173, kort vóór 1233.

In de buurt van Loosbroek (nabij Dinther) wordt als onderdeel van de grensomschrijving van de gemene gronden van Dinther, Heeswijk en Bernheze genoemd de molenplaats in de buurt van de monding van de Nieuwe Beek ('per ascensum Nove Beke'). Deze stond op de grens met de gronden die Albert van Dinther aan de abdijs van Berne had geschonken. Verder komt, eveneens als onderdeel van de grensomschrijving, de helft van een 'mulenstat' voor.

⁴ ONB I, 802, 1309 december 6.

Jan II, hertog van Brabant, verkoopt aan de lieden van Schijndel gemene gronden gelegen tussen Middelrode, Eerde en Dinther tegen een voorlijf van 200 pond en een jaarlijkse erfcijns van 5 pond; verder stelt hij regels voor het gebruik van deze gronden. Bij de omschrijving van de begrenzingen komen een windmolen en de molen (= hoogstwaarschijnlijk watermolen) van Dinther voor.

of Keeldonck voor. De reden is vermoedelijk dat hier soortgelijke geografische omstandigheden heersen.

Al deze goederen, inclusief de molen, waren bezit van Jan van Berlaer, die ze vanaf zeker moment in de eerste helft van de veertiende eeuw in leen hield van Johanna, hertogin van Brabant. De bewoners van hun goederen kregen rechten op de gemene gronden.⁵ Nergens blijkt uit dat de bewoners verplicht waren gebruik te maken van de molen die bij zijn halve heerlijkheid hoorde, de Molen van Kilsdonk. In 1387 moet de halve heerlijkheid zijn teruggekomen bij de heren van Heeswijk en van de andere helft van Dinther.

Toch schijnt de ene helft van de heerlijkheid Dinther nog lange tijd een andere juridische status te hebben gehad dan de andere.⁶ In de registratie van het leen van de heren van Heeswijk en Dinther in de verschillende leenboeken komt geen watermolen bij Dinther voor, wél de windmolen van Heeswijk, die een dwangmolen was, dat wil zeggen, de inwoners van Heeswijk waren verplicht van deze molen gebruik te maken.⁷ De reden is dat de Kilsdonkse Molen in de vijftiende eeuw in particuliere handen was overgegaan. Hij werd met andere woorden eigendom van personen die zelf geen heerlijke rechten konden laten gelden.

Eigendom en erfcijs

Gedurende een deel van de vijftiende eeuw was de molen van Jan van Berlaer, heer van Helmond, die overleed in 1425.⁸ Hij was dezelfde persoon als de Jan van Berlaer uit de bovengenoemde oorkonde uit 1378. Deze Jan van Berlaer moet de Molen van Kilsdonk in erfcijs hebben gegeven aan Jan van den Amer uit Veghel, alias de molenaar van Kilsdonk. Nadat de rechten op de molen waren overgegaan op de kinderen van wijlen Jan van den Amer, wordt de molen in 1433 beschreven als een watermolen met twee raderen in de parochie van Dinther, op een plaats genaamd Kilsdonck. De molen had toen dus hoogstwaarschijnlijk aan iedere kant van de molengang een rad, evenals in later tijd. Bij de molen hoorde kennelijk een aantal gebouwen (toebehoren) en verschillende erfgoederen in de parochie van Dinther. Die bestonden uit een 'prato' of 'molenbeemt' aan de Aa, verder uit een hof en wei ('pascua') 'eussel' genaamd, gelegen aan de dijk van de molen en nog wat stukjes land. De beschrijvingen van de molen blijven, inclusief de namen van de belenders, bijna driekwart eeuw lang ongewijzigd.⁹

De erfcijs uit de Kilsdonkse Molen die Jan van den Amer elk jaar betaalde aan de heer van Helmond, was volgens een akte van 7 maart 1453 in het verleden gegaan naar Heilwich van

⁵ H. van Bavel, O. Praem., *Regestenboek van het archief van de Abdij van Berne, 1134-140*, Heeswijk 1984, p. 78, 384, 16 september 1378.

Zie W.J.F. Juten, Heeswijk en Dinther, in: *Taxandria*, 5, 1898, 96-107, 127-136, 161-170, 220-226, 265-274, 283-293, aldaar, 102: in 1374 verkocht Jan van Benthem Heeswijk en half-Dinther aan ridder Dirk de Rover, met de belofte dat de koper ook de andere helft van Dinther zou krijgen. Op p. 101, noot: De andere helft van Dinther behoorde aan Jan van Berlaer, heer van Helmond, die in 1378 de gemeentegronden van die helft aan zijn opgezetenen afstond. Jan van Berlaer kwam vermoedelijk aan die helft via Johanna van Bentheim, dochter van ridder Walraven heer van Helmond en van Agnes dochter van Dirk van Heeswijk. De helft van Dinther zal afkomstig zijn geweest van de erfenis van haar vader.

⁶ Juten, Heeswijk en Dinther, 104; Jan van der Leest, *Heemkundige parels uit Heeswijk, Dinther en Loosbroek, het werkerrein van heemkundekring 'De Wojstap'*, Heeswijk-Dinther 2005, 72.

⁷ Bijv. in BHIC, toegangsnr. 360, Collectie Schaduwarchieven, 281, Denombrement van Brabantse lenen onder 's-Hertogenbosch vanaf 1440, kopie op plaatsnaam en goederen, fol. 26, leen van Johanna van der Leck, vrouwe van Heeswijk, Dinther en van Asten. Verder: toegangsnr. 19, Archief Raad van Brabant, 1111 'Bossch Strick Grefier', lenen van de hertog van Brabant in stad en meierij van 's-Hertogenbosch, aangelegd begin 16e eeuw en bijgehouden tot begin 17e eeuw, 1500 – 1625, met ook de lenen uit de vijftiende eeuw.

⁸ J.J.M. Heeren, *Geschiedenis van het Kasteel-raadhuis en de heren van Helmond*, z.p. 1938, 42-63.

⁹ SA DB, ORA, BP 1203 fol. 269, 20 augustus 1433.

Lancvelt, non van de abdij van Binderen. Deze erfcijns van 36 Hollandse goudgulden of peters komt eeuwenlang voor in verband met het Convent van Binderen, vermoedelijk omdat Heilwich van Lancvelt de cijns uit de Kilsdonkse Molen na haar dood aan de abdij had nagelaten.¹⁰

Molners en Smolners van Kilsdonc

Van de molenaar Jan vanden Amer, zijn zoon Jan die Molneer en zijn andere zoons (Amer was een toponiem in Veghel.¹¹) waren nogal wat aliassen in omloop, zo blijkt uit het Bosch Protocol, een register met kladversies van schepenakten die door de schepenen van 's-Hertogenbosch werden uitgevaardigd. We komen in de jaren dertig, veertig en vijftig van de vijftiende eeuw een Aert zoon van wijlen Jan die Molner tegen en Gerit, zoon van wijlen Jan die Molner van Kilsdonc, ofwel Gerit Jan Smolners van Kilsdonc. Maar ook komen in de akten van het Bosch protocol van circa 1453 tot 1480 ene Aert die Moelner van Dynther voor, opgevolgd door Claes en Cornelis Aertss. Het is heel goed mogelijk dat het steeds om leden van dezelfde familie ging. Daarbij blijft het altijd gissen in hoeverre die personen nu generaties lang daadwerkelijk molenaars van de Dintherse watermolen waren. Mogelijk bedienden ze andere molens in de buurt, of waren ze alleen afstammelingen van molenaars, met behoud van de molenaanduiding als achternaam.

Uit het Bosch Protocol blijkt ook dat Jan die Molner en zijn kinderen redelijk gegoed moeten zijn geweest, onder andere in Beugt ('die Boghe'). Beugt is de naam van het buurtschap in de buurt van de Kilsdonkse Molen.¹² Volgens een akte uit 1433/1434 mochten de kinderen van Jan vanden Amer eiken op de molendijk van Kilsdonk en in die buurt kappen en verkopen.¹³

Wie de erfcijnzen uit de molen inde na de dood van Jan van Berlaer (in 1425 overleden) is niet bekend. In een akte uit 1451/1452 komt als eigenaar van de molen Dirck die Lu voor, die mogelijk verwant was aan Godfried de Lu, schepen van 's-Hertogenbosch, de tweede echtgenoot van de weduwe van Jan van Berlaer, Margriet van Helmond. Vervolgens is te lezen dat de procureur Henrick Bredebaert namens de stad Den Bosch de molen ergens vóór 1466 had overgedragen aan een priester, Roelof Rover van Papendonck. Deze op zijn beurt droeg in 1466 de ene helft van de molen met twee raderen over aan Roelof Cost de Molner ('multoris') en de andere aan Jacobus zoon van wijlen Dirck vander Stegen. Beiden betaalden aan heer Roelof een erfcijns. In 1469 werden de beide helften overgedragen aan de genoemde Roelof, zoon van Cost de Molner.¹⁴ Op 27 januari 1484 droegen de kinderen van wijlen Dirck Cost molenaar de watermolen met twee raderen in de parochie Dinther te Kilsdonck, met toebehoren bij de molen die vroeger was van 'domicellus' (= jonker) Johannes van Berlaer, heer van Helmond en Keerbergen, samen met verschillende erfgoederen in de parochie van Dinther, over aan Willem zoon van Henrick van Hagenauwen, tegen een erfcijns van 36 peters.¹⁵ Van vader Henrick van Hagenauwen is bekend dat hij een schoonzoon was van de bovengenoemde Gerit, de zoon van Jan die Molneer van Kilsdonck.¹⁶ Dat zou kunnen

¹⁰ SA DB, ORA, BP 1223 fol. 191vo, 7 maart 1453.

¹¹ Volgens BP 1203 fol. 269, 20 augustus 1433, lag er land van Jan vanden Amer aan de Amer in Veghel. Het lijkt om een water te gaan.

¹² SA DB, ORA, BP 1226 fol. 76vo, 1455/1456; zie verder het fichesysteem van het Bosch Protocol, gezocht op Jan die Molner (van Kilsdonck), Aert die Molner en Gerit die Molner.

¹³ SA DB, ORA, BP 1204, 1433/1434, fol. 39vo.

¹⁴ SA DB, ORA, BP 1223 fol. 191vo, 1452/1453 en BP 1235 fol. 117vo, 19 september 1466; BP 1238 fol. 32, 32vo, 15 februari 1469.

¹⁵ SA DB, ORA, BP 1253 fol. 390.

¹⁶ SA DB, ORA, BP 1217, 1446/1447 fol. 48.

betekenen dat de Kilsdonkse Molen het grootste deel van de vijftiende eeuw in handen was van dezelfde familie.

Voorschriften rond 1490

Volgens een akte van 30 juni 1492 uit het Bossche Schepenprotocol had Henrick Bredebaert als procureur van 's-Hertogenbosch een tijd tevoren volgens een gerechtelijke uitspraak de molen van Kilsdonk met toebehoren ten behoeve van de stad gekocht van de advocaat Peter die Sluyter, wanneer is onduidelijk.¹⁷ Vervolgens werd de molen overgedragen aan mr. Goyart van Dommelen ten behoeve van Robbrecht van Erpe, de persoon van Veghel, Walraven van Erpe Goyartss., Jan Zuermont Willems, Willem Gerit Graetss en Wouter vanden Pals Wouters.¹⁸ De genoemde personen hebben op 19 oktober 1491 de molen en toebehoren overgedragen aan Claes z v w Gerit Graets. Deze Graets tenslotte droeg hem op 30 juni 1492 erfelijk en wettelijk over aan Henrick die Molner te Heeswijk. Deze laatste formulering duidt op de daadwerkelijke verkoop van de molen zelf, dus niet van cijnzen of rechten uit de molen. De akte uit 1492 bevat een groot aantal details over de Kilsdonkse Molen, omdat nogal wat voorwaarden aan de transactie verbonden waren.

In de eerste plaats moest de molensluis voortaan 'altijt ende ewelijc duerende' breed zijn 14 'hamervoet lopens waters' (= iets meer dan 4 m), tussen de stijlen van boven naar beneden tot op de dorpel toe. Een hamervoet was de officiële, vaste voetmaat die nog wel eens in officiële stukken gehanteerd wordt. Het ging om Bossche voeten, waarbij één voet = 28.7 cm. Het 'wijnt gatt' aan de sluis moest breed zijn en altijd op een breedte gehouden worden van 6 hamervoeten (= 1.72 m) lopend water tussen zijn stijlen van boven tot beneden tot op de dorpel toe, zonder enige fout. Verder moest de sluis met het windgat één hamervoet dieper wezen dan ze op dat moment was.

Een belangrijke beperking voor de molenaar was dat de molen jaarlijks op Sint Geertrudisdag om 12 uur 's middags met de sluizen en windgaten geopend moest worden ('op gaen'). Na Sint Geertruid mocht men de stroom (= de rivier de Aa) niet hinderen ('becummert') tot Sint Remigiusdag 12 uur 's middags. Binnen deze periode mocht de molenaar niet malen. De gebruiker van de molen moest zich houden aan 'alle manieren van geboden' die hem naderhand opgelegd zouden worden met betrekking tot de visserij in de Aa, evenals de naburen van Veghel.

Kennelijk wijs geworden door eerdere ervaringen, werd nog eens uitdrukkelijk bepaald dat Claes Geritss noch zijn nakomelingen de 'bodem' van de molen 'tot egeenen tijde verleggen' mochten, of wijder maken, tenzij de schepenen en gezworenen van Veghel of hun gedeputeerden dit deden op advies van gedeputeerden of van hen die daarbij waren geroepen, zoals het hoorde. Claes Gerits soen of zijn nakomelingen zouden bij iedere overtreding van de regels verbeuren 9 pond in gangbare muntsoort, een derde voor de heer, een derde voor de gezworenen van Veghel ten behoeve van de geburen aldaar, en een derde aan degenen 'die se becoren zullen'. Het 'becoren' moest door twee wettige mannen (= gezworenen of schepenen) van Veghel of Dinther geschieden, niettegenstaande dat die ook de winners of heffers waren van de bovengenoemde breuken (= boeten).¹⁹

¹⁷ Er was nl. een Peter die Sluyter advocaat of pleiter, rond 1480 - 1490, zo blijkt uit het ficesysteem van het Bosch Protocol op het SA DB.

¹⁸ Een 'persoon' was degene die was begiftigd met de inkomsten uit een parochie, meestal de pastoor.

¹⁹ SA DB, ORA, BP 1261 fol. 187-188vo, 30 juni 1492, over de genoemde personen (De Sluyter bijv.): zie het ficesysteem van het Bosch Protocol. Jongere kopieën van deze akte zijn aanwezig in BHIC, toegangsnr. 7698, Archief gemeentebestuur Veghel, 2101.

Uit de akte van 1492 blijkt een sterke betrokkenheid van het dorp Veghel bij de Molen van Kilsdonk. Dat is heel begrijpelijk, omdat die plaats vrijwel als eerste schade leed wanneer de molenaars zich niet aan de regels hielden. De gronden aan de Aa stonden dan onder water, tot nadeel van de grondbezitters die 's zomers hun gras of hooi verloren zagen gaan. De grazige landen langs de rivier waren onmisbaar omdat ze voer voor het vee leverden. De molen blijkt in 1492 te functioneren als een wintermolen die tussen 1 oktober (St. Remigius) 12 uur en 17 maart (St. Geertruid) 12 uur mocht malen. Op 17 maart werd op het vastgestelde tijdstip de molensluis open gezet, zodat de molenaar niet meer kon schutten. Evenals een paar eeuwen later zullen de molenaars in de vijftiende eeuw wel geprobeerd hebben om de molen langer te laten malen dan was toegestaan. Dat was de reden dat de schepenen van Veghel nauwkeurig toezagen op de naleving van de regels. Zij zullen er ook bij zijn geweest wanneer de molensluis werd open getrokken in de lente: de 'sluistrekking'. Of aan het einde van de vijftiende eeuw de molenaars uitgebreid de voorschriften aan hun laars laptten, vermelden de bronnen niet. Het feit dat in een oorkonde als deze dergelijke gedetailleerde bepalingen worden opgesomd, geeft in elk geval te denken.

De heer aan wie volgens deze oorkonde in 1492 een derde van de boeten toekwam, moet de heer van Veghel zijn geweest, in die tijd een lid van het invloedrijke geslacht Van Erp dat in de buurt van Erp en Veghel veel gronden bezat, ten dele in leen van de hertogen van Brabant. De familie had onder andere een stenen huis bij de kerk in de buurt van de Aa. Robbrecht van Erp, die als persoon van Veghel provingen kreeg, zal ook uit dit geslacht gestamd hebben.²⁰

De Kilsdonkse Molen zelf lijkt een groot deel van de vijftiende eeuw eigendom te zijn van personen die als familienaam Molner of Van Kilsdonck hadden. Op de achtergrond rustte een aantal rechten op de molen, zoals erfcijnzen. Of met de molen ook bepaalde heerlijke rechten gemoeid waren, en welke heren die dan wel uitoefenden, blijft helaas in het vage. Het meest voor de hand zou liggen de heer van Heeswijk en Dinther. Van 1489 tot 1499 was dat Jan, graaf van Oettingen, over wie echter maar weinig bekend is.²¹

De watermolen van Kilsdonk met bijbehorende goederen in de vijftiende eeuw

De molen zelf was tenminste in 1432 uitgerust met twee raderen. Bij de molen hoorden behalve niet nader omschreven gebouwen, een 'pratum' of 'molenbeemt' aan de Aa en een hof en wei ('pascua') 'eussel' genaamd, gelegen aan de dijk van de molen.

Toen moeten ook een molenwiel of -kolk en sluisen bij de molen hebben gelegen, anders zou hij niet kunnen functioneren. Over de sluisen zal wellicht een brug hebben gelegen, zoals dat ook in later tijd het geval was.

In de akte uit 1492 wordt uitgebreid ingegaan op de (grote) molensluis, die 14 voet breed diende te zijn, en op het 'wijnt gatt' aan de sluis. Dat was niet voor niets: in verband met wateroverlast die de molen zou kunnen veroorzaken, moesten bepaalde voorschriften worden opgelegd.

²⁰ Zie bijv. in SA DB, ORA BP 1264 fol. 298vo, 1494, 1495, en verder de fiches van het Bosch Protocol in het Stadsarchief 's-Hertogenbosch op de naam Van Erp. Zie ook A.P.M. Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, Erp 2006 (heruitgave), 19-23. Op p. 23: Godefridus van Erp was (ca. 1471) eigenaar van het kasteel Frisselsteijn in Erp, dat na hem de zetel bleef van de familie. In 1481 werd hij opgevolgd door zijn zoon Walraven, overleden in 1527.

²¹ Zie Juten, Heeswijk en Dinther, 128.

2.

De Kilsdonkse Molen in de zestiende eeuw

Regulering van de Aa

De rivier de Aa waar de Kilsdonkse Molen aan stond, werd in de zestiende eeuw steeds meer als een probleem gezien. De Aa voerde het water van de Peel af, toentertijd een uitgestrekt hoogveengebied dat voor een groot deel nog niet ontgonnen was. De Aa was een regenrivier, die 's winters veel hoger stond dan in de zomer. De rivier kronkelde sterk en vertoonde bij lage waterstanden veel ondiepten en zandplaten die niet bevorderlijk waren voor de bevaarbaarheid. Nu was de vaarroute van Helmond naar 's-Hertogenbosch belangrijk voor het transport van met name grote hoeveelheden turf van het hoogveen naar de stad. Vandaar dat hier en daar bochten werden afgesneden en ondiepten verwijderd, terwijl de rivier op een bepaalde, door de overheid voorgeschreven, breedte werd gebracht. Dit alles was ook noodzakelijk om de waterstanden op peil te houden. De watermolens op de Aa, die de pogingen tot regulering van de waterstand en rivierloop ernstig doorkruisten, werden aan strenge regels gebonden.

Een belangrijk zestiende-eeuws document waarin onder meer de Molen van Kilsdonk voorkomt is het plakkaat dat op 10 april 1545 uit naam van Karel V werd uitgevaardigd. In het plakkaat werd op verzoek van de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch vastgesteld hoe hoog de molenaars het water mochten opstuwen op de rivieren de Reusel, Aa en Dommel. De erven, beemden en broeken in de stad en Meierij hadden namelijk al jaren te maken met veel wateroverlast, omdat door het grote aantal watermolens, 'geweeren' en 'inpedimenten' het rivierwater niet kon afvloeien.

Na een uitgebreid onderzoek door gecommitteerden en deskundigen die de molens, sluizen en andere waterwerken ter plaatse hadden geïnspecteerd, kon om te beginnen worden vastgesteld dat de mulders van de watermolens zonder pegel maalden (een pegel is een vast merkteken dat de maximale hoogte aangeeft van het water dat wordt opgestuwd). Wanneer ze wilden malen lieten de molenaars het water zoveel stijgen als het hun uitkwam. Uiteraard ging dit ten koste van de grondbezitters in de buurt van de molens. In het belang van Karels onderzaten werd daarom verordend dat alle eigenaren, bezitters, huurlingen, mulders en bedienaars van de watermolens zich voortaan moesten houden aan de pegels en ordinanties.

Bij de lijst van watermolens die onderworpen werden aan ordinanties staat de Kilsdonkse Molen: 'Item dat aenden moelen te Kilsdonck sal worden gemaict eenen overslach vander wyden van achtien voeten, hebbende die hoochde naeden eysch vander plaetsen'. Van alle voorschriften over watermolens in het plakkaat is dit voorschrift over een ontlastsluis van 18 voet breed (= 5.16 m wanneer van Bossche voeten werd uitgegaan) verreweg het meest beknopt. Daarom lijkt het erop dat de Kilsdonkse Molen rond het midden van de zestiende eeuw als een onbelangrijke molen werd beschouwd. In het plakkaat staat ook niet dat de Kilsdonkse Molen alleen als wintermolen mocht fungeren.

De gecommitteerden hadden tevens gerapporteerd dat de sluizen van de molens niet in orde waren. Men had de 'waterplaten' (= stenen platen waarop de peilhoogte bepaald werd) veel te hoog liggen, waardoor de rivieren verzandden en de loop van het water werd gestremd. Vandaar dat alle waterplaten van zowel de winter- als de zomermolens zodanig moesten komen te liggen dat het water eerst en vooral door de sluizen kon afvloeien. Verder werd verordend dat iedereen bij hoog water ieder jaar half maart of april zijn molens en sluizen

moest openen om het water zijn volle loop te laten hebben, zodat het water van de beemden en broeken zou wegvloeien en de ondiepten in de rivieren zouden worden opgeruimd.²²

Een onbelangrijke molen

Hoe het de Kilsdonkse Molen is vergaan in de woelige eerste helft van de zestiende eeuw vermelden de bronnen niet. In 1512 werden de dorpen Heeswijk en Dinther door de Geldersen platgebrand. Het feit dat hij een eind buiten Dinther lag zal misschien de redding van de molen geweest zijn. Over schade aan de molen vermelden de historische bronnen niets. In 1542 trokken de mannen van de roemruchte krijgshoofd Maarten van Rossum langs, een spoor van vernielingen achterlatend in het Brabantse land. Dorpen die aan het leger geen afkoopsom betaalden werden verwoest. Over Heeswijk en Dinther wordt niets gemeld, deze plaatsen brachten het er waarschijnlijk genadig af.²³

Een wat duister opgestelde passage uit het van 1555 daterende Maatboek van Dinther, tevens legger van huizen en landerijen, opgesteld in verband met het heffen van de twintigste penning (een belasting) verwijst naar de periode tussen Bamis (1 oktober) en Sint Geertruid (17 maart). Willem die Moller mocht zijn molen in het winterhalfjaar laten malen. Behalve over zijn watermolen moest hij belasting betalen over drie lopensaat (= lopense = een oppervlaktemaal) grond.²⁴ De opvolger van deze legger, het Maatboek van 1569, vermeldt de naam van Mechtelt, achtergebleven weduwe van Willem Henricks de Molder. Haar watermolen met huis en hof was 'clijn van importantien ende cost veel te repareren, niet langher malende dan van half mert tot Bamisse toe'. Pachter van de molen was Marten Willems. De pacht die hij betaalde was gedeeltelijk uitgedrukt in natura, nl. in granen en mout, aangevuld met 150 eieren, 1 vim stro en 8 'quaerten' gezouten aal. Daarnaast betaalde hij een geldbedrag.²⁵

Willem Henricks de Molder was misschien een zoon van de Henrick de molenaar uit Heeswijk die in de bovenstaande akte uit 1492 voorkomt. Mogelijk noemden deze Hendrik, en later zijn kinderen, zich Van Kilsdonk. In latere akten treedt namelijk familie van Willem Hanricks van Kilsdonk op als eigenaar.²⁶ Of ze verwant waren aan de Van Kilsdonken die in de 15de eeuw de Kilsdonkse Molen bezaten, blijft duister.

Nieuwe huizen met watermolens

De vervallen watermolen werd spoedig vervangen. In een jongere akte wordt verwezen naar een akte van 11 april 1571, waaruit zou blijken dat de watermolen van Kilsdonk toen bestond uit twee nieuwe huizen met twee watermolens die daarin stonden. Deze akte is alleen niet gevonden. Deze formulering komt voor in een wél aangetroffen akte uit het Bosch Protocol uit 1575.

²² BHIC, toegangsnr. 1107, Verfilmde archivalia berustende in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, Register houdende minuten en afschriften van de door de Rekenkamer van Brabant uitgevaardigde beschikkingen en ordonnanties, 1477-1505, 642, 177, fol. 151, 10 april 1546.

²³ ed. H. van Bavel e.a., *De zg. kroniek van het St. Geertruiklooster te 's-Hertogenbosch. Een tekstuitgave*, 's-Hertogenbosch, Heeswijk 2001, fol. 111, 111vo.

²⁴ BHIC, toegangsnr. 7600, Archief dorpsbestuur Dinther, 1019, Maatboek 1555.

²⁵ BHIC, toegangsnr. 7600, Archief dorpsbestuur Dinther, 1019, Maatboek 1569.

²⁶ Zie J. van der Leest, Eigenaren en molenaars van de Kilsdonkse Molen in de 16e eeuw, in: *De Wojstap-kroniek*, jrg. 28 nr. 2, 2008, 14-17, aldaar, 14.

Volgens deze akte van 11 april 1571 was de dubbele watermolen met toebehoren door de kinderen van Willem Henricxz de Mulder overgedragen aan Willem zoon van wijlen Aert Janszoon van Kilsdonck. Vier jaar later alweer verkocht deze Willem ... een huis, hof, hofstad 'metten erffnisse hem aengelegen van alnoch twee nieuwe huysen metten twee watermolen daer inne staende' en bijbehorende rechten van visserij en andere profijten, samen met een aantal andere zaken, nl. het 'wert hoeffken' en de nieuwe hof met boomgaard van den hoek af van het nieuwe huis tot de molen wiel toe, de 'eusesen ende mortel ende den nieuwen erffken ende den molendyck vander aecken (= ?) metter sluysen totten beytelhorst (= ? in jongere akten staat: buijtenhorst = ?) toe ende den houwassen', samen met het recht van te mogen weiden met beesten, maar geen hout te houwen [op] de Vorstendyck van de molen af tot het huisje van Sint Anthonis toe en met het recht van jaarlijks twee dagen te mogen turven op de gemeynte van Dinther. Met het Sint Anthonis huisje werd een kapel bedoeld die in de buurt van Veghel stond en was gewijd aan de Heilige Antonius.²⁷

De koper was Joost, zoon van wijlen Jan van Nulant, gewandsnijder. Joost van Nulant diende de al eerder genoemde erfcijns van 36 peters aan het Convent van Binderen bij Helmond te betalen en een halve 'provinge' aan de vicaris en koster te Dinther. Ook de andere financiële verplichtingen die de geburen van Dinther hadden moest hij betalen. Wanneer het gebeurde dat in de dijk van de molen gaten geschuurd werden door het water of door andere oorzaken, moest hij die repareren.²⁸

Het vreemde is nu dat deze transactie schijnt te zijn teruggedraaid, als we kunnen afgaan op een akte uit 1613 (zie onder). Daarin wordt teruggegrepen op de verkoop van de watermolen van Kilsdonck met toebehoren door de kinderen van wijlen Willem Henrixssen de Molder ten behoeve van Willem zoon van wijlen Aert Janszoon van Kilsdonck. Langdurig getouwtrek over de nalatenschap van Willem Henrixssen de Molder was waarschijnlijk de oorzaak van deze onduidelijkheden.

Omgeving

In de buurt van de Kilsdonkse Molen hadden in de tweede helft van de zestiende eeuw verschillende personen grondbezittingen die de achternaam Van Kilsdonck droegen. Volgens Van der Leest moeten zij verwant zijn geweest aan de molenaarsfamilie Van Kilsdonck, die eigenaren waren van de Kilsdonkse Molen. Uit de akten van rond 1550 waarin deze familie voorkomt blijkt in de omgeving van de molen een 'colck beemd' te hebben gelegen op een plaats 'int Assdonck', kennelijk een hooggelegen hooiland (= beemd op een donk) in de buurt van de molenkolk of -wiel. De beemd grensde aan de dijk van de Kilsdonkse Molen. Het Asdonk lag dichtbij de Kilsdonkse Molen. In een akte uit 1549 wordt een hooiland genoemd, 'het cleyn Kilsdoncxke', gelegen binnen de grenspalen van Veghel. Ook op dat stuk grond hadden leden van de familie Van Kilsdonck rechten.²⁹

Een persoon die wat later in de buurt van de Kilsdonkse Molen grond bezat, was een zekere Gerard Lenaerts de Molder. Volgens het schepenprotocol van Dinther had hij vóór 1601, wanneer precies is niet aan te geven, bezittingen bij de Kilsdonkse Molen binnen het dorp Dinther. Zijn huis, hof met erfenis daaraan gelegen, groot omtrent een 'sesterse' land met de molendijk en potinge (= aanplant) daarop stond naast de watermolen van Kilsdonck. In 1601

²⁷ J. van Gemert, "Kastelen" in Heeswijk, Dinther en Loosbroek en hun omlopende grachten, in: *De Wojstap-kroniek*, jrg. 26 nr. 1, 2006, 14-24, aldaar, 22.

²⁸ SA DB, ORA, BP 1412 fol. 226vo, 3 september 1575; de akte uit 1571 is niet gevonden.

²⁹ BHIC, toegangsnr. 7700, Archief Schepenbank Veghel, 24, 25, 26; BHIC toegangsnr. 7603, Archief Schepenbank Dinther 39a.

leefde Gerard niet meer. Zijn minderjarige kinderen verdeelden de erfenis onderling. Mogelijk is Gerard Lenaerts de Molder vóór 1601 de pachter van de Kilsdonkse Molen geweest. Volgens Van der Leest zou hij voluit Gerard Lenaertszoon Pennincx geheten hebben en was hij lid van een bekend Brabants molenaarsgeslacht.³⁰ Het feit dat Gerard Lenaerts de molendijk bezat is een sterke aanwijzing dat dan ook de molen wel van hem geweest zal zijn. Uit de zestiende- eeuwse akten blijkt namelijk dat de molenaars samen met de molen ook de molendijk bezaten.

De Kilsdonkse Molen in de zestiende eeuw

Niet lang voor 1571, maar in elk geval in 1575, waren de twee molengebouwen waar de beide raderen in stonden vernieuwd.

Wanneer aan de voorschriften van het plakkaat uit 1545 was voldaan, stond naast de molen een ontlastsluis van 18 voet breed = 5.16 m.

In 1575 is sprake van een huis, hof, hofstad met erf en de twee nieuwe huizen waarin de twee watermolens stonden. Verder hoorden bij de molen een 'wert hoeffken' en een nieuwe hof met boomgaard die zich uitstreckte van de hoek van het nieuwe huis af tot de molen wiel toe. Iets verder weg kennelijk lagen een laag, ('euselen') en minder laag gelegen perceel land ('mortel'), en een nieuw erf, die eveneens van de molenaar waren. Deze had tevens rechten op de molendijk, vanaf de 'aecken' met de sluis tot de 'beytelhorst' toe en de houtwas, d.w.z. rechten op de aanplant.

Bij de molen lag waarschijnlijk in de buurt van de molenwiel de 'colck beemd' in het 'Assdonck', die grensde aan de dijk van de Kilsdonkse Molen.

³⁰ BHIC, toegangsnr. 7603, Schepenbank Dinther, 39a, 6 oktober 1601; J. van der Leest, Eigenaren en molenaars van de Kilsdonkse Molen in de 16e eeuw, in: *De Wojstap-kroniek*, jrg. 28 nr. 2, 2008, 14-17, aldaar, 17.

3.

De Kilsdonkse Molen in de zeventiende eeuw

Pachter Huijbert Goyaertsz.

Anno 1600 werd de molen gepacht door Huijbert Goyaertsz., kennelijk een invloedrijk persoon, die actief optrad in de al eerder ter sprake gekomen erfeniskwestie waar de rechthebbenden op de Kilsdonkse Molen in verwickeld waren geraakt. Deze Huijbert Goyaert was een zoon van Goyaert Sandersz. Molders uit Mierlo en vermoedelijk ook een telg van een echte molenaarsfamilie.³¹

Huijbert Goyaertsz of een voorganger waren misschien verantwoordelijk voor de gang van zaken in 1580, die in juridische stukken van het dorp Veghel staat opgetekend. De gezworenen van Veghel hadden enige tijd tevoren de molen van Kilsdonk ‘becoert’, omdat de sluis tussen de palen te nauw was en te droog. Met andere woorden, de molenaar belemmerde de vrije doorstroming van het rivierwater te veel, waardoor degenen die grond bezaten langs de Aa last kregen van het rivierwater, vgl. de akte uit 1491, zie boven.³²

Volgens de haardentelling uit 1600 had Huijbert Goyaertsz als bewoner van het huis van de Kilsdonkse Molen een vuurhaard, een oven en een gehuurde ploeg. Over de beide vuurplaatsen moest hij een belasting betalen, het haardengeld.³³

De molen van Huijbert Goyaertsz leed in 1601 flinke schade bij het beleg van 's-Hertogenbosch. Jan Gerart Janss, oud ongeveer 36 jaar, en Tonis Aertss, zo'n 40 jaar oud, beiden inwoners van Dinther en landbouwers, verklaarden dat gedurende de belegering van 's-Hertogenbosch op Sint Huyberts dag, 3 november, zekere soldaten waren gekomen die in garnizoen op het kasteel van Heeswijk lagen. Op order van de heer Van Grobbendonck, gouverneur van 's-Hertogenbosch, braken deze mannen de sluisdeuren van de watermolen van Kilsdonk uit en gooiden ze die in de wiel. Het toch al laag staande water liep weg uit de molengang, zodat Huybert meer dan 14 dagen lang niet kon malen. Weliswaar haalde hij na die tijd de deuren weer uit de wiel en plaatste hij ze in de sluis, maar toch duurde het wel drie weken voordat de molen weer op gang was. Ondertussen waren de inwoners van Dinther en omliggende dorpen naar de molens van Veghel en Helmond getrokken, om daar hun graan te laten malen. Het gevolg was dat Goyaertsz. veel inkomsten en klanten was kwijtgeraakt, die hij niet zo snel meer terug zou krijgen. De getuigen verklaarden dat zij inderdaad de mensen naar de molen van Veghel hadden zien gaan vanwege het feit dat de sluisdeuren van de Kilsdonkse Molen waren verwijderd. Of de molenaar nog enige compensatie kreeg voor de geleden schade –want daar moet het hem om begonnen zijn- vermelden de bronnen niet.³⁴

Huijbert Goyaertsz pachtte of huurde de twee watermolens met het bijbehorende huis te Dinther op ‘Keelsdonck’ in 1602 van een zekere Jan zoon van wijlen Geerit Jansen van den Hovel, voor de duur van vier jaar. Hij beloofde in het pachtcontract het huis en de molens met toebehoren te onderhouden in goede ‘loffbairlycke reparatien’, zowel wat betreft het bovenwerk, grondwerk, gaande werken en andere werken, alles op Huijberts kosten en lasten. Grote werken die 100 carolusguldens zouden moeten kosten werden betaald door de

³¹ SA DB, ORA, BP 1853 fol. 263, 30 september 1602; J. van der Leest, ‘Eigenaren en molenaars van de Kilsdonkse Molen’, 17.

³² BHIC, toegangsnr. 7700, Archief Schepenbank Veghel, schepenprotocol 34, 15 april 1580.

³³ BHIC, toegangsnr. 7600, Archief dorpsbestuur Dinther, 1185, Haardentelling 1600.

³⁴ BHIC, toegangsnr. 7603, Archief Schepenbank Dinther, 2, fol. 74 = nieuw paginanummer, 31 december 1601.

verpachter, alleen zou de pachter de kost en drank van de arbeiders moeten geven. Vrijkomende oude materialen mocht hij zelf houden.

Wanneer door nalatigheid van de pachter het huis of de molens zouden afbranden of in stukken lopen, was Huijbert de pachter verplicht dit alles op zijn eigen kosten goed ‘ende loffbairlyck te restaureren’. De pachter moest elk jaar op zijn kosten 100 goed groeiende wilgen poten aanplanten, die voor rekening van de verpachter moesten worden gekocht. De pacht bedroeg jaarlijks 14 mudden rogge Bossche maat, vrij te leveren op de zolder binnen de stad Eindhoven of waar de verpachter het verkoos. Bovendien moest de pachter ieder jaar 50 ponden goede paling (‘aele’) leveren aan de verpachter. Wanneer door verwoestingen of ‘hercracht’ de molens verlaten zouden worden, zou de pacht worden verlaagd.³⁵

Verkoop aan de gebroeders Ten Heerenhaeff

In 1609 trad Huijbert Goyaertsz. op als gevolgmachtigde van de weduwe van Willem van Kilsdonck, die ook nog eens weduwe van twee latere echtgenoten was geworden. Deze Willem van Kilsdonck moet een en dezelfde persoon geweest zijn als Willem zoon van wijlen Aert Janszoon van Kilsdonck. Goyaertsz verkocht namens de weduwe de molen aan haar schoonzoon, Artus Buysen, weduwnaar van wijlen Geertruyt van Kilsdonck Willems dochter. Deze Artus Buysen, burger van Antwerpen, verkocht in 1613 de watermolens met de huizingen, hof, gronden en alle toebehoren, erven en gerechtigheden die daarbij hoorden aan de edele en ‘eerentvesten’ jonkers Lambert en Bruno te Heerenhoven, zonen van wijlen jonker Segewalt ten Heerenhoven. De kopers moesten onder andere de erfcijs van 36 peters aan de voormalige abdij van Bunderen betalen, evenals de geboerlijke rechten van Dinther en de halve provinge aan de vicaris en koster van Dinther ‘naer ouden hercomen’. De transactie werd betwist door Roeff Geeritss, de echtgenoot van één van de dochters van wijlen Willem Henrixssen de Molder, maar daar is op een of andere manier een einde aan gekomen.³⁶

Vanaf 1613 tot het einde van de zeventiende eeuw waren leden van de adellijke familie Ten Heerenhaeff, zoals hun naam meestal gespeld wordt, de volle eigenaren van de Molen van Kilsdonck. Tevens hadden Lambert en Bruno ten Heerenhaeff omstreeks 1613 het adellijke huis Avestein aangekocht. Het duurde niet lang of de beide broers Ten Heerenhaeff bemoeiden zich actief met de watermolen op hun gronden. De ingezetenen van Dinther zagen graag dat zij een wind- of rosmolen zouden plaatsen. In 1614 vroegen en kregen de gebroeders vergunning om in de heerlijkheid Dinther een rosmolen op te richten bij de twee watermolens die zij onder Kilsdonck bezaten. De reden was dat de beide watermolens te Kilsdonck, die dienden voor het gemaal van de ingezetenen van Dinther, alleen in de winter mochten worden gebruikt, ‘tot grooten ondiens’ van de ingezetenen, die ‘s zomers twee mijlen moesten reizen om naar een molen te gaan. In de zomermaanden zou men in het vervolg een beroep kunnen doen op een molen die werkte op paardenkracht. Uiteraard had zo’n rosmolen minder capaciteit dan de watermolen met dubbele raderen. Een goed alternatief zou hij daarom niet geweest zijn.³⁷ Of de paardenmolen is geplaatst is maar de vraag, want er valt in geen enkel huurcontract iets over te lezen.

In 1618 werd het huis Avestein geheel op naam van Bruno ten Heerenhaeff geschreven. Deze Bruno was tevens eigenaar van het voormalige ridderhof Ten Bogaerde, dat vlakbij Avestein stond. Beide behuizingen hoorden aan het einde van de veertiende eeuw nog bij het leengoed van de heren van Helmond. Bruno ten Heerenhaeff moet ook de eigenaar van de Kilsdonkse

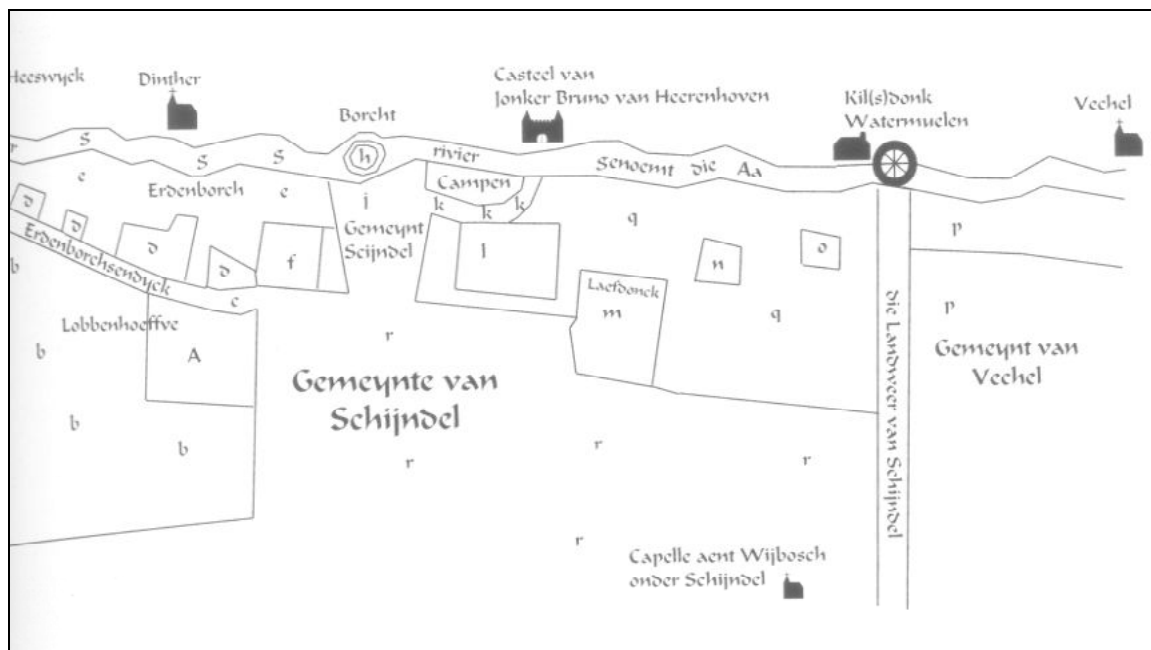
³⁵ SA DB, ORA, BP 1853 fol. 263, 30 september 1602.

³⁶ SA DB, ORA, BP 1460 fol. 318, 19 augustus 1613.

³⁷ BHIC, toegangsnr. 1107, Afschriften Rekenkamer Brabant 292, 215, 17 februari 1614.

Molen zijn geworden, want hij was degene die de molen verpachtte. Uit verschillende aantekeningen blijkt dat leden van het geslacht Ten Heerenhaeff in de zeventiende eeuw werden beschouwd als heren van Dinther. Formeel was dat echter niet het geval, al kunnen er bepaalde rechten van de (halve) heerlijkheid Dinther verbonden zijn geweest aan het huis Avestein. De Kilsdonkse Molen, die de gebroeders Ten Heerenhaeff hadden gekocht, stond dichtbij landerijen die hun eigendom waren.³⁸

Bruno ten Heerenhaeff en zijn opvolgers zetten de gewoonte voort om de Molen van Kilsdonk telkens voor een periode van een aantal jaren (meestal zes) te verhuren aan een molenaar. Een aantal van die huurcontracten is bewaard gebleven. Ze lijken alle sterk op het huurcontract uit 1602 van Huijbert Goyaertsz. Al bleven de formuleringen door de jaren heen vrij constant, geven ze een aardig beeld van de rechten en plichten van de huurders en verhuurders.

Afb. 1

Tekening naar een kaart van Schijndel uit het Tiendenarchief te Leuven, 1650. De Kilsdonkse Molen is hier schematisch op weergegeven als grens: 'Kilsdonck Watermuelen'. Ook de Aa is wel erg schematisch getekend. (BHIC, Collectie Schaduwarchieven, het origineel wordt bewaard in Leuven, tekening J. Beijers)

Pachtcondities

Het oudste pacht- of huurcontract tussen Bruno ten Heerenhaeff en een molenaar dat bewaard is gebleven stamt uit 1626. Jonker Bruno ter Herenhaeffve, zoals hij hier genoemd wordt, verpachtte aan Melchior Goyaertss een watermolen, te weten een korenmolen en een slag of oliemolen, 'genoemt de molen tot Kilsdonck, voor de tijd van zes jaar'. Hier hoorden het huis, hof en toebehorende land en de 'koey weyde oft groeslant' bij.

In het huurcontract wordt een aantal voorwaarden opgesomd. De pachter moest al het gaande werk in de molen onderhouden, terwijl de eigenaar de as, kamrad ('camprat') en al het staande werk onderhield. Verder diende de pachter zowel het woonhuis als het molenhuis te

³⁸ Zo blijkt uit BHIC, toegangsnr. 7600, Archief Dorpsbestuur Dinther 712, Verpondingsboek 1650, fragmenten; W.J.F. Juten, Heeswijk en Dinther, in: *Taxandria*, 5, 1898, 96-107, 127-136, 161-170, 220-226, 265-274.

onderhouden en betaalde hij aan de verpachter onder andere vier koppels ‘smaele hoenders’ (= kleine (jonge) kippen). Waren er reparaties nodig aan het staande werk, as en kamrad, dan moest de pachter de arbeiders te eten en te drinken geven; de kosten van de werkzaamheden zelf waren voor rekening van de verpachter.

De pachter was verantwoordelijk voor het onderhoud van de dijken en de sluishoofden. Hij mocht geen hout gebruiken of afhouden, maar de resten van het schaarhout (= hakhout) mocht hij gebruiken als ‘heynsel’ (= omheining). Behalve de dienaren van het gerecht mocht de pachter niemand over zijn erf laten rijden of drijven, tenzij met toestemming van de verpachter.

Gedurende de zes jaren van zijn pachttermijn moest de pachter zich behelpen met de molenstenen die op de molen lagen. Hij mocht de verpachter geen molster of loon berekenen wanneer hij voor hem zou malen of olie slaan.³⁹

Tussen 1640 en 1642 werd een rechtszaak gevoerd tussen de regeerders van Veghel en Goijaert Melchiors., mulder van de Kilsdonkse Molen, die klaarblijkelijk de zoon was van de bovengenoemde Melchior Goyaertss. In de stukken wordt jonker Bruno ter Heerenhaeff als eigenaar van deze molen genoemd. Waar de zaak over ging is niet duidelijk, vermoedelijk over wateroverlast, zoals meestal in dit soort gevallen. Goijaert Melchiors. werd misschien opgevolgd door Lambert Janssen, die ‘molder’ was. In het verpondingsboek uit 1650 komt althans zijn naam voor in samenhang met goederen van de jonker Ten Heerenhaeff, heer van Dinther. Hij werd echter voor een klein bedrag aangeslagen, wat het minder waarschijnlijk maakt dat het hier om de Kilsdonkse Molen ging.⁴⁰

³⁹ BHIC, toegangsnr. 7603, Archief Schepenbank Dinther, 10, Dingrol 1615-1653, Huurcedule van de molen te Kilsdonck, fol. 67 (nieuw nummer), 25 juni 1626.

⁴⁰ BHIC, toegangsnr. 7603, Archief Schepenbank Dinther, 12, Civiele rol en protocol, fol. 504, 20 maart 1641. toegangsnr. 7600, Archief Dorpsbestuur Dinther, 712, Verpondingsboek 1650, fragmenten.

in de verslagen twee windwatermolens voorkomen, de ene in Tilburg en Goirle, de andere in Baarschot. Men vraagt zich af wat dit voor type molens geweest zullen zijn. Na de watermolen van het even verderop gelegen Erp bezocht te hebben, begaf men zich op 18 augustus 1651 naar de Kilsdonkse Molen, eigendom van jonker 'Herenhoven'. Men onderzocht eerst de sluis en constateerde dat schutplaat een voet en zeven duimen hoger lag dan de rivier, terwijl die niet uitgediept was. Het windgat en de sluis waren beide 19 voet en zes duim breed. Voor de molen stond een oude eikenhouten paal waar volgens een verklaring van diverse personen een ijzeren pegel op gestaan had, die er ten tijde van de belegering van Bommel afgenomen was (de belegering van Zaltbommel was in mei en juni 1599 gaande). Door enige ingezetenen van Veghel en Dinther werd vervolgens een korenland aangewezen genaamd 'Metapenvelt' en gelegen boven de molen. Blijkbaar was dit het laagst gelegen land in de buurt van de molen. Voor de molen werd vervolgens een nieuwe eiken paal geslagen met daarop geslagen een kruisijzerwerk (van de pegel) met 16 nagelgaten waar 16 nagels in werden geslagen. Deze pegel werd zes duimen lager gesteld dan het genoemde korenveld en vier voet en twee duimen boven de waterplaat. In het middelste 'gebont' van de molen werden vijf nagels geslagen conform de hoogte van de pegel. De schutborden en de sluis zouden moeten worden verlaagd.⁴¹

Aan het einde van de zeventiende eeuw was de Kilsdonkse Molen maar een tamelijk onbelangrijke molen, als we een bron uit 1688 mogen geloven. In een verslag van de jaarlijkse visitatie van de watermolens op de Dommel en Aa en elders is hij geregistreerd als 'wintermolentien':

'Dinter

Dit is een wintermolentien, dat magh somers niet maelen, gevisiteert den 10 april 1688'.⁴²

De verkleinvorm wordt voor de overige molens op de Aa niet gebruikt. Kan dit betekend hebben dat de Kilsdonkse Molen in 1688 geen twee raderen meer had, maar slechts één rad dat functioneerde? Ten opzichte van 1569, toen de voorganger van deze molen beoordeeld werd als 'clijn van importantien', was er niet veel veranderd.

Aankoop van de molen door de heer van Heeswijk en Dinther

In 1695 droeg Arnout ter Heerenhaeff, erfgenaam van Gerard Jan ter Heerenhaeff, in zijn leven heer van Avesteijn, Gruythuys etc., een huis, erf, hofstad met de erven daaraan gelegen, met 'alnoch twee huysen ende mette twee watermolens daerinne staende' genoemd 'den Molen tot Kilsdonck', te Dinther, etc., op ten behoeve van heer Jacob van der Houven, heer van Heeswijk en Dinther.⁴³ Avestein en het Huis Ten Bogaarde gingen naar Willem Lodewijk Grahame, oud schepen en raad van 's-Hertogenbosch. Deze transactie werd in 1717 gepasseerd voor de schepenbank van Dinther.⁴⁴

Jacob van der Houven was een gefortuneerde oud burgemeester van Den Haag. Behalve de Molen van Kilsdonk met het molenhuis, erf etc. waren bij de koop inbegrepen bijbehorende erven met de sluizen en de molendijk, van de arke tot de 'beijttendorst' toe ('ark' = volgens

⁴¹ BHIC, toegangsnr. 9, Domeinen, raad en rentmeester-generaal der Domeinen van Brabant, 438: Stukken betreffende klachten van het opstuwen van water, het stellen van pegels en het houden van visitatie 17de – 19de eeuw. Geraadpleegd via het persoonlijk archief van Henk Beijers: www.henkbeijersarchieffcollectie.nl.

⁴² BHIC, toegangsnr. 9, Domeinen, raad en rentmeester-generaal der Domeinen van Brabant, 437 Verslagen van de jaarlijkse visitaties aan de watermolens, visitatie van 1688.

⁴³ SA DB, ORA, BP 1684 fol. 276, 5 augustus 1695.

⁴⁴ Zo wordt het beschreven in de Staat en inventaris vanwege de hoog ed. welgeboren heer Willem Lodewijk Grahame, heer van Avesteyn, van 14 februari 1726, in: BHIC, toegangsnr. 7603, Archief Schepenbank Dinther, 75, fol. 156vo.

het visitatieverslag van 1651 (zie boven) de grondslag van een molen). Ook kocht Van der Houven de houtwas, bestaande uit vele opgaande eikenbomen, en de Vorstendyck van de molen af tot het Sint Anthonis huisje toe. Hij kreeg het recht om beesten te weiden, maar hem was het verboden hout te houwen, etc. In de verkoopakte staan kortom dezelfde clausules die tot dan toe voorkwamen in de pacht- of huurcontracten van de molenaars. De bepalingen over de erfcijns van 36 peters, omgerekend in 32 guldens 8 st., die Van der Houven moest betalen aan de rentmeester van de geestelijke goederen, vroeger aan het convent van Binderen, en de betaling van de halve 'provinge' aan de vicaris en koster te Dinther, hoorden evenwel niet bij de pachtcondities. In het verleden waren het alleen de kopers van de Kilsdonkse Molen of de rechten daaruit die deze moesten opbrengen.⁴⁵

Vermoedelijk was Jacobus, zoon van Lambert Willemsz van Druenen (1672-1721) de eerste molenaar die de watermolen van Dinther pachtte van Van der Houven. Hij was al de molenaar van de windmolen van Heeswijk, evenals zijn vader. De beide molens hoorden nu bij één heerlijkheid. Of vader Lambert Willemsz. van Druenen eveneens de Molen van Kilsdonk gepacht heeft, is niet bekend. Hij kan deze in elk geval niet van de heer van Heeswijk en Dinther hebben gepacht. De pacht van Jacob van Druenen liep niet goed af: bij zijn overlijden in 1721 bleken er nogal wat pachten open te staan, waaronder die van de Molen van Kilsdonk. De nabestaanden moesten bezittingen in Heesch verkopen om de schulden af te lossen.⁴⁶

⁴⁵ BHIC, toegangsnr. 7603, Archief Schepenbank Dinther, 68, Protocol, fol. 19, 2 januari 1717.

⁴⁶ BHIC, toegangsnr. 7302, Archief Schepenbank Heesch, 38, het origineel is helaas niet meer te vinden in het BHIC. Vriendelijke mededeling van de heer J. Kocken. *Genealogisch Tijdschrift voor Oost-Brabant*, jrg. 20, nr. 2, 2005, 76.

4.

In de achttiende eeuw

Rechten en plichten van pachter en verpachter

De opvolger van Jacob van Druenen was molenaar Willem van der Heijden. In 1721 huurde of pachtte hij voor zes jaar 'eene koorn watermoolen en olijmoolen met het gemaal, haar gerechtigheeden en toebehoorten genaemt De Kildongse moolen'. In het pachtcontract komt een groot aantal bepalingen voor waaraan zowel de pachter als de eigenaar, Jacob van der Houven, heer van Heeswijk en Dinther, zich moest houden. Opvallend is dat de pachter zelf de bekende lasten aan de abdij van Binderen en de persoon van Dinther diende te betalen. In de zestiende en zeventiende eeuw waren degenen die de molen in erfcijns hielden of in eigendom hadden verplicht deze lasten te voldoen.

Het pachtcontract is behoorlijk wijdlopieg en geeft daardoor een aardig beeld van de molen met de bijbehorende bebouwing. Zo kan eruit worden afgeleid dat er in of aan de behuizing van de molens metselwerk aanwezig was. De watermolen lijkt dus niet volledig van hout te zijn geweest. Opvallend is dat steeds in enkelvoud gesproken wordt van het molenhuis en de molenraderen. Vermoedelijk heeft men een standaardcontract voor een 'gewone' watermolen als voorbeeld genomen. Een selectie uit het contract:

De pachter moest het molenhuis, dak, metsel- en timmerwerk, glazen, woonhuis, schuur, strooien dak, vitten (vitten is kennelijk afgeleid van vitse = teen, bedoeld zijn vlechtwerken of vakwerk?) en wanden, goed onderhouden. Hij diende de afgespoelde aarde aan de molendijk opnieuw aan te brengen, evenals de 'vleugels of voorslagen' (= ?), die als ze opgegraven moesten worden, zodanig moesten worden gemaakt dat er geen water door kwam.

Ook de molen zelf moest door de pachter onderhouden worden. De eigenaar van zijn kant moest op zijn kosten onbeslagen eikenhout leveren voor het grond- en stilstaande werk. De arbeidslonen van de arbeiders die de reparaties verrichtten waren echter voor rekening van de pachter, als de reparaties tenminste in drie dagen gedaan konden worden.

Op zijn beurt moest de pachter de reparaties van het grondwerk en de stijlen en planken betalen. Hij moest het molenhuis goed 'stijlen', de kom ('com') waar het rad door gaat met de 'wellinge' en toebehoren voorzien, het 'buijsgat' of windgat daarnaast van deuren en alles goed repareren. Ook voor deze werkzaamheden moest de eigenaar onbeslagen eikenhout leveren, de pachter moest aan de arbeiders kost en drank geven, waarvoor in ruil hij het afval zou hebben. De daggelden van de grote reparaties dienden betaald te worden door de eigenaar, de 'heynen' (= heiningen) waren ten laste van de pachter.

Wanneer de molen door grote reparaties langer dan twaalf dagen stil zou komen te liggen, moest de eigenaar de pachter navenant korten op zijn pachtpenningen.

Wanneer de pachter verzuimde de kleine reparaties te verrichten, zodat het grote reparaties werden, zouden die geheel ten laste van de molenaar komen, inclusief het benodigde hout.

De pachter mocht geen andere molens pachten, bemalen of aan iemand anders overlaten zonder toestemming van de eigenaar.

Alle opgaande bomen en schaarhout waren voor de eigenaar.

De pachter was verplicht het water binnen de tijd dat hij mocht malen niet te laten 'exeederen'.

De pachter moest zorgen dat door de schuld van hem of van zijn familie geen schade werd toegebracht aan de molen, huis, schuur of dijk, hetzij door vuur, onweer, hoge watervloeden en slecht weer. In die gevallen was hij verplicht de sluis van de molen met de windgaten en 'schutberderen' bijtijds te openen en op te trekken en het water te laten lopen, zodat niemand schade zou lijden door het water.

Het gaande werk dat door de pachter op de molen werd bediend zou na afloop van de huur en bij het verlaten van de molen door onpartijdige kenners worden beoordeeld. De volgende pachter moest het aanvaarden op dezelfde condities als hij het zelf bij de aanvang van zijn pachttermijn had aanvaard. Het werk bestond uit de kammen, raderen, as, waterrad, rondsel ('rutsel') en stenen.

De pachter moest gedurende de pacht een kar en paard houden en daarmee ten behoeve van de ingezetenen van Dinther tenminste twee maal per week naar de kerk komen, om het graan van de naburen van Dinther te halen en thuis te brengen, zoals dat een mulder betaamde. De eigenaar van de molen en huizing moest deze in goede reparatie aan de pachter overdragen.

De eigenlijke pachtsom bedroeg jaarlijks 100 guldens, 21 mud rogge en twee zakken voederkoren.⁴⁷

Niet alleen werd het graan door de molenaars opgehaald in Dinther, de dorpsbewoners konden het uiteraard ook zelf naar de molen brengen. Het pad dat vanuit Dinther naar de Molen van Kilsdonk liep was in 1656 nieuw. De schepenen van Dinther verboden in dat jaar het drijven van paarden of beesten over het nieuwe pad naar de Kilsdonkse Molen of enige andere voetpaden, en het open laten staan van hekken nadat het vee hier doorheen was gedreven.⁴⁸ Volgens een plakkaat uit 1751, dat waarschijnlijk een vernieuwing van een ouder plakkaat was, golden voor de breedte van molenwegen vaste maten. Een molenweg met 'hoofdzakken' (d.w.z. de zakken graan werden op het hoofd vervoerd?) moest zes voeten breed zijn, een molenweg die met karren te berijden was zonder andere 'getouwe' 12 voeten, en tenslotte een molenweg te paard zonder andere getouwen acht voeten. Dit zal betekend hebben dat het pad naar de Kilsdonkse Molen 12 voeten breed was. De molenaar reed er immers met paard en wagen over.⁴⁹

Continuïteit

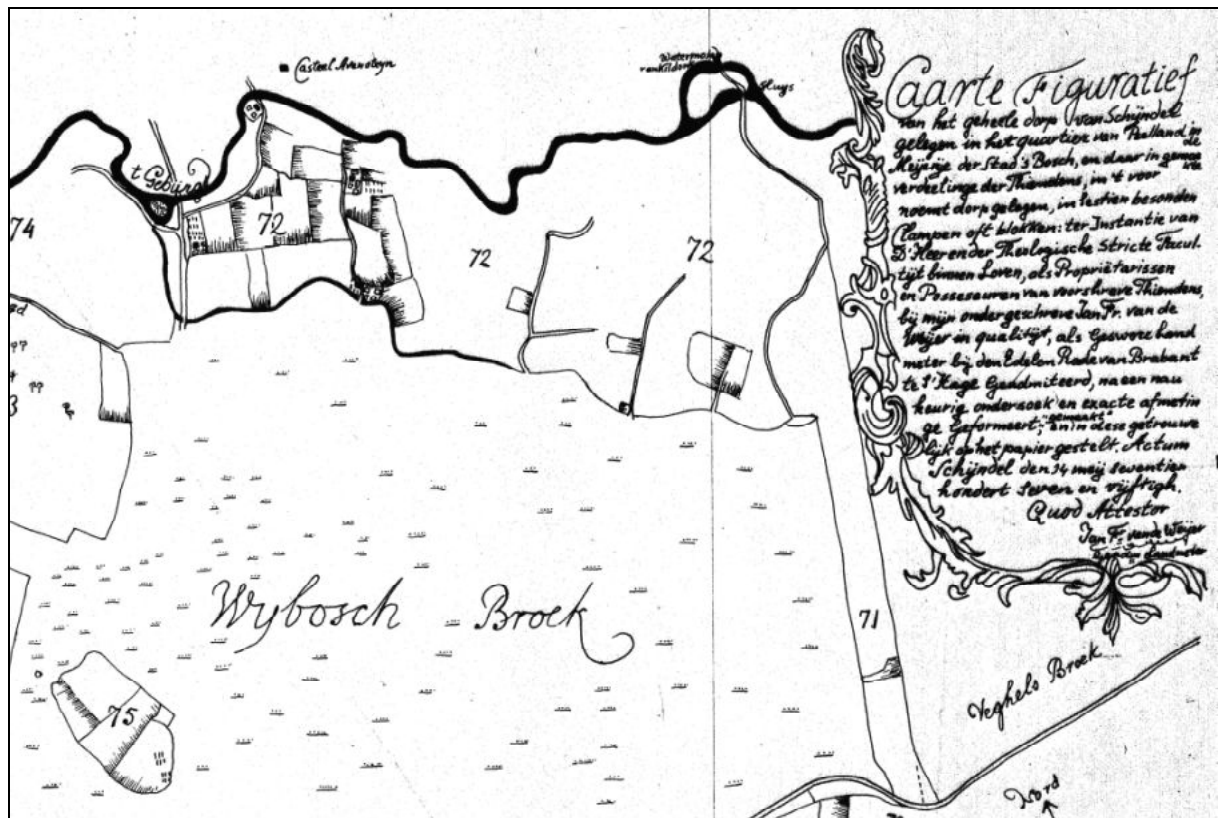
In 1740 is na de dood van Jacob van der Houven, heer van Heeswijk en Dinther en eigenaar van de molen, een beschrijving gemaakt van zijn nagelaten goederen. Volgens deze lijst hoorden daarbij '... een huys ofte hofstadt mette erffnisse daer aen gelegen, met al nog twee huysen mette watermolen daerin staende, met de geregtigheden daer toe dienende en gehorende van visserye en andere profyte genaemt de moole tot Kilsdonk, gelegen tot Dinther met andere erven daer aen gehorende met de huysen, en moolendyke van de arke tot de buyten horst toe, met de houtwasse, bestaende in opgaende eyke boomen, en voor ten dyck van den moole af tot St Antonees huyske toe, met de beesten te mogen weyen maer geen hout te mogen houwen, groot ontrent in 't geheel vier a vijf lopense, d'eene syde de Aa, d'ander syde Peeter Tonis Smits cum suis, d'een eynde de wede. Hendriks Gysberts, d'ander eynde Hendrik Paulusse van Uden, 't welk by de regenten voorn. (d.w.z. de regeerders van Dinther) is getaxeert, volgens acte van taxaet voorscr., op twee duysent gld.' De huur van de molen werd betaald door Hendrik van der Heyden, mulder. De beschrijving van de molen en toebehoren lijkt sterk op de akte uit 1575, zie boven. Over archaïsch taalgebruik in juridische stukken gesproken!⁵⁰

⁴⁷ BHIC, toegangsnr. 7603, Archief Schepenbank Dinther, Protocol van allerhande akten, 75, fol. 48, 17 december 1721.

⁴⁸ BHIC, toegangsnr. 7600, Archief Dorpsbestuur Dinther, Resoluties van de schepenen van Dinther, 66, 23 september 1656.

⁴⁹ BHIC, toegangsnr. 342, Plakkaten, 1, 's-Hertogenbosch 16 april 1751.

⁵⁰ BHIC, toegangsnr. 7603, Archief Schepenbank Dinther, 1426, Lijst van heerlijke rechten uit de nalatenschap van mr. Jacob van der Houven, fol. 216, nr. 80.

Afb. 3

Uitsnede van de Kaart figuratief van Schijndel in klampen, met daarop aangegeven de tienden toebehorende aan de Theologische Faculteit van Leuven, J. F. van de Weyer, 1757.

Rechts boven de watermolen van Kilsdonk en de ontlafsluis van de molen, daarnaast het kasteel Avestein.

Nummers op deze kaart:

71 Tussen het Wijbosch Broek en het Veghels Broek.

72 Tussen het Wijbosch Broek en de Aa, van het Geburch tot aan de Dijk en tot aan de Molen van Kilsdonk.

74 Tussen de Aardenburgse Steeg en de Aa.

(bijbschriften uit: Pater Wiro Heesters, Schijndel, historische verkenningen, Waalre 1984, 104.)

(BHIC, Collectie kaarten en tekeningen van het Streekarchief Langs Aa en Dommel)

Molenmeesters taxeren de Kilsdonkse Molen

De nieuwe eigenaar van de Kilsdonkse Molen werd Cornelis Speelman, heer van Heeswijk en Dinther. Speelman zette de verpachtingen van de Kilsdonkse Molen op dezelfde voet voort als Van der Houven. Pachter van de molen bleef de waarschijnlijk in 1739 aangetreden Hendrik van der Heijden. Hij werd in 1744 opgevolgd door weer een Willem van der Heijden, hoogstwaarschijnlijk zijn zoon.⁵¹ Hendrik van der Heijden pachtte ook de koren windmolen van Heeswijk van Cornelis Speelman. Sindsdien werden de beide molens, de watermolen van Dinther en de windmolen van Heeswijk, vrijwel continu door dezelfde molenaars gepacht.⁵² Bij de overdracht van de oude naar de nieuwe pachter in 1757 werd het gaande werk van de Kilsdonkse Molen getaxeerd door een aantal deskundigen. Molenaar Willem van der Heijden

⁵¹ Jan van der Leest, Heemkundige parels, 190, 191. Hendrik van der Heijden werd in 1739 molenaar van de windmolen van Heeswijk en hoogstwaarschijnlijk ook van de watermolen van Kilsdonk, evenals zijn opvolgers. BHIC, toegangsnr. 314 Archieven van de heren Van den Bogaerde van Terbruggen, 1426 nr. 80, noemt als pachter van de molen van 1740 tot 1757 Hendrik van der Heijden, maar dat is onjuist, zie onder.

⁵² Jan van der Leest, Heemkundige parels, 191; H. van Bommel, Het molenaarsgeslacht Coppens, in: *De Wojstap-Kroniek*, jrg. 5, nr. 2, 1985, 2-11, aldaar, 3: Een van de pachters van de Heeswijkse windmolen was in 1740 Hendrik van der Heyde, in 1744 opgevolgd door Wilhelmus van der Heyde (zijn zoon vermoedelijk).

werd namelijk opgevolgd door Christiaan Coppens. De taxateurs waren Adriaan Verhellouw, molenmeester en inwoner van Den Bosch, Hendrik Deenen, molenmeester uit Mierlo en Hendrik Verhees, molenmeester uit Boxtel. Vooral de eerst- en laatstgenoemde personen zijn bekend. Adriaan Verhellouw was als timmerman (tegenwoordig zou men zeggen: aannemer) zeer actief in 's-Hertogenbosch, Hendrik Verhees was de vader van de bekende landmeter en kaartenmaker Hendrik Verhees en eveneens timmerman.⁵³ Het drietal stelde een gedetailleerd rapport op, dat in een akte voor de Schepenbank van Dinther werd gepasseerd.

Op 23 maart 1757 vervoegden zij zich op de koren- watermolen en oliemolen binnen de heerlijkheid Dinther aan het Beugt, die eigendom was van Cornelis Speelman. Zij taxeerden het gaande werk van de molen als volgt:

Ten eerste de kammen in het rad, zowel onder als boven, van de roggemolen ('rog molen'), 'geprijsseert' op een som van: 7-0-0

Item de staven van dezelve molen, zowel onder als boven, gepriceerd op: 8-0-0

Item de 'billen, breckeijzers, krephout, bijtels, wellen' en hetgeen daartoe verder deponeert, gepriceerd op: 10-0-0

Item het ijzerwerk van de boekweitmolen, zijnde een 'staakijser, hals en rijen en spoor', gepriceerd op: 46-0-0

Item het rondsel ('ronsel') met zijn toebehoren van dezelve molen, gepriceerd op: 13-10-0

Item de 'kuijp, kaar en kaar boemen, deksels en schoen, koornkistje, meel pijp, meel bak, schaijstok, het voordier ligt boem, riem en bol', gepriceerd op: 10-0-0

Item bevonden de looper steen van de roggemolen dik te wezen 12 duim: memorie

De legger van dezelve molen dik bevonden 2 6/8ste duim. Deze laatste steen is in twee stukken: memorie

Item de steen van de boekweitmolen de looper dik bevonden 11 5/8ste duim, volgens huurcedulle tegen 14 gulden per duim, te samen : 162-15-0

Item de legger dik bevonden 4 2/8ste duim als voor, bedraagt: 59-10-0

Staat te weten dat de stenen van gemelde boekweitmolen groot over het kruis zijn 3 voet en 6 duim.

De maten waarmee de voorschreven stenen zijn gemeten zijn Rijnlandse maten.

Item de kammen in het grote rad alsook die in het kroonrad in de oliemolen gepriceerd te samen: 8-5-0

Item hierop de staven in het groot en klein rondsel, gepriceerd op: 6-18-0

Item de 'slag bijtels, los bijtels en scheijen in de oly bank' en de oliebuilen te samen gepriceerd op: 13-16-0

Somma: 354-14-0

Uit deze akte blijkt dat de molen bestond uit een roggemolen, een boekweitmolen en een oliemolen. De beide raderen van de molen waren niet even groot, anders zou het rad van de oliemolen niet het grote rad zijn genoemd. Voor het malen van boekweit en rogge werden verschillende stellen molenstenen gebruikt. De getaxeerde waarde van de stenen werd afgemeten naar de dikte. Per duim steen was een bepaald bedrag afgesproken in het huurcontract met de pachter. De dikte van de legger van de roggemolen bleek ongeveer de helft te zijn van die van de boekweitmolen, terwijl deze steen in twee stukken was gebroken. De taxateurs konden aan de stenen van de roggemolen geen waarde verbinden.⁵⁴

⁵³ Adriaan Verhellouw was een molenmeester en aannemer die ook wel in dienst van de stad 's-Hertogenbosch werkte, zie de stadsrekeningen van 1763-1767 van Den Bosch; H. Pel, *Op de kaart gezet, Hendrik Verhees politicus, kaartenmaker en waterstaatkundige 1744-1813*, Boxtel 2007, 13.

⁵⁴ BHIC, toegangsnr. 7603, Archief Schepenbank Dinther, 81, schepenprotocol, fol. 98vo.

Afb. 4

Een deel van de kaart van de heerlijkheid Dinther, met eigendommen van de heer van Heeswijk en Dinther in geel en rood omrand. De vervaardiger is de bekende cartograaf J. Cam, die de kaart in 1754 tekende. Op deze kaart is goed te zien hoe de wateraanvoer en -afvoer van de Kilsdonkse Molen was ingericht.

(BHIC, Familie-archief Van den Bogaerde van Terbrugge en archieven van de heerlijkheden Heeswijk, Dinther en Moergestel, 1467)

Boekweitmolen, roggemolen en oliemolen

De hoog welgeboren heer mr. Cornelis Speelman, heer van de heerlijkheden Heeswijk en Dinther verhuurde in 1775 voor acht jaar de ‘water moolen en olijmoolen met het gemaal, regten en gerechtigheeden, huijs, schuur en aangelag, genaamt De Kilsdonksche Watermolen’, aan Jan van Hoorn. Dezelfde Jan van Hoorn huurde de koren windmolen in Heeswijk van hem. De voorganger van Jan van Hoorn was Bartel Coppens, die weer de opvolger was van de boven genoemde Christiaan Coppens.

Het pacht- of huurcontract dat in 1775 werd opgesteld was uitgebreider dan dat van 1721, waar het overigens veel overeenkomsten mee heeft. Onder andere worden meer details van de raderen opgesomd. De pachter moest de waterraderen van zowel de koren- als de oliemolen onderhouden, ‘te weeten in schuijvelen ende bekkens ende starten’. Doch in geval van vernieuwing zouden de reparaties ten laste van de verpachter komen. De pachter moest ook de kammen in het rad onderhouden, zowel onder als boven, de staven in de ‘rutzels’, ‘bellen, handboom, krep hout, bijtels, wellen, vuijsthamers’ en wat daar verder bij hoorde, en in de oliemolen de kammen in het grote en kleine rad, de staven in de ‘groote en kleyne wieg’, slagbeitels, las/los beitels en de ‘scheyen’ in de oliebank, mitsgaders de oliebuilen, alles wat bij de overname van de molen door de volgende molenaar volgens gedane taxatie of prisatie moest worden voldaan en betaald.

De aankomende pachter moest aan de huidige pachter bij het verlaten van de molen betalen het ‘staak ijsen met het rutzel, den hals met den reynen spoer, de kuyp en kaar en kaarbomen, korenkistje, meelpijp, meelbank met het vonders, ligtboom, ligt riem en den bol, item den koning, kroonrat met zijn toegehoren’.

De pachter was verplicht om bij het verlaten van de korenmolen de stenen in dezelfde dikte te leveren als de voorgaande pachter deze had aanvaard van Christiaan Coppens. Wanneer de stenen niet zo zwaar zouden blijken te zijn, zou de pachter voor iedere duim minder aan de verpachter 14 guldens moeten betalen. Indien zij daarentegen zwaarder waren, moest de aankomende mulder aan de pachter 14 guldens moeten betalen.

Bartel Coppens, met wiens weduwe Jan van Hoorn was getrouwd, had aan Christiaan Coppens, ‘naar gaande pagter’ reeds de twee stenen op de achter- of boekweit molen vergoed, tegen 14 guldens per duim. Aan Jan van Hoorn zouden de stenen uit naam van zijn vrouw op dezelfde manier worden voldaan.

Het onderdeel dat als boekweitmolen dienst deed wordt in dit contract dus de achtermolen genoemd. Behalve deze molen stonden in de Kilsdonkse Molen de roggemolen (die dan wel aan de voorzijde gestaan zal hebben) en de oliemolen. Bij de molen hoorden het molenhuis en de schuur.⁵⁵

⁵⁵ BHIC, toegangsnr. 7603, Archief Schepenbank Dinther, 85, fol. 55, 20 oktober 1775.

Afb. 5

Tekening van de Kilsdonkse watermolen, tekenaar onbekend, zonder datering (achttiende eeuw). De Kilsdonkse Molen bestaat op deze tekening uit twee houten, met riet of sto gedekte gebouwen en verkeert in staat van verval. Op de voorgrond de molenbrug en –sluis in de Aa, met een inrichting voor het ophalen van de schuiven. Rechts van de molen staat de woning van de molenaar.

(UvT, Brabant Collectie)

Inundatie

In 1794 speelde de watermolens op de Dommel en Aa een hoofdrol in een onverkwikkelijke geschiedenis in het gebied bij 's-Hertogenbosch. Omdat de dreiging van vijandelikheden toenam, besloot men op 4 juli van dat jaar om het gebied rondom 's-Hertogenbosch te inunderen, zodat de vestingstad in staat van verdediging kon worden gebracht. De eerstaanwezende ingenieur van de stad verordende, zoals dat ook in 1747 gebeurd was, 'alle de watermolens te doen trekken, en vervolgens geen water meer te schutten maar onverhinderd te doen aflopen'. Luitenant ingenieur Van Wullen ging met zijn detachement de plaatsen af waar watermolens op de Dommel en Aa waren, en zette daar de molensluizen open, zodat het water kon weglopen. Vervolgens wilde het maar niet vloten met de inundatie, om de simpele reden dat er te weinig water was. Dat lag weer aan het feit dat de molenaars zich weinig hadden aangetrokken van de orders en gewoon doorgegaan waren het rivierwater te schutten om hun molens aan de gang te houden.

Men kon dit natuurlijk niet over zijn kant laten gaan, dus werd een aantal militairen afgevaardigd om de rivieren te inspecteren. Overal constateerden ze dat de molensluizen keurig open stonden bij hun aankomst, maar ook dat dit bij een aantal watermolens pas heel recent het geval was. De raderen waren nog nat, het water nog opgestuwd. Blijkbaar waren de molenaars dus op de hoogte van de komst van de militairen! Met name de molenaar van Middelrode, die dichtbij het kasteel van Heeswijk zijn watermolen bediende, had zich aan deze praktijk schuldig gemaakt, zo werd tijdens een nachtelijk bliksembezoek geconstateerd. Omdat deze molen de laatste was op de Aa voor de stad 's-Hertogenbosch, werden drastische maatregelen genomen. Een detachement cavalerie vergezeld van 20 arbeiders met

sloopwerktuigen vernielde de sluizen en arresteerde de molenaar. Verder werden de schuiven van de sluizen van de overige watermolens in beslag genomen, om zeker te zijn dat geen water onrechtmatig gestuwd werd. Het is waarschijnlijk dat ook de molenaar van de Kilsdonkse Molen op deze manier het malen onmogelijk gemaakt werd, al zal dat nog niet in de zomer van 1794 zijn gebeurd. De molen was dan toch al buiten bedrijf als het goed was. Een geval van conflicterende belangen, dat een voorbode was van een hele reeks van geschillen die in de negentiende eeuw in de buurt van Den Bosch over watermolens uitgevochten zouden worden.⁵⁶

De laatste pachter

Nicolaas Coppens, zoon van Christiaan Coppens, nam de huur van de watermolen van Kilsdonk en van de windmolen van Heeswijk over in 1783. De huur van beide molens werd opgezegd op 1 oktober 1800.⁵⁷ Dat hield verband met de verkoop van de Kilsdonkse Molen. Cornelis Jacob Speelman, zoon van mr. Cornelis Speelman en eveneens heer van Heeswijk en Dinther, verkocht aan dezelfde Nicolaas Coppens op een openbare verkoop van 20 augustus 1799 namelijk de water-, koren- en oliemolen, ap- en dependentiën, recht en gerechtigheden vandien met het molenhuis en landerijen mitsgaders de sluis en molendijk beplant met opgaande eikenbomen en schaarhout, ‘zoo als daar bij aangehorende is’, genaamd de Molen tot Kilsdonk, gelegen in Dinther aan het ‘Laag Beugt’ aan de rivier de Aa. Het erf van de molen kwam aan één zijde aan een sloot aan de ‘hekkendam’ bij de oliemolen, midden door de laagte of sloot achter de oliemolen tot aan de molenwiel, en de andere zijde aan de erven van buurman Gerrit Spierings.

Nicolaas Coppens moest nog steeds de bekende lasten van 32 gulden 8 stuivers (voorheen 36 peters) betalen aan de rentmeester der geestelijke goederen van het kwartier van Peelland en Den Bosch, en een ‘provie’ aan de koster van Dinther. Hij betaalde voor de watermolen en toebehoren f 5954,-.⁵⁸ Uit een van omstreeks 1800 daterende beschrijving van de molen blijkt dat deze altijd nog alleen van 1 oktober tot half maart mocht malen. Tijdens die periode haalde de molenaar een productie van jaarlijks 300 zakken rogge en 50 zakken boekweit, tarwe was van geen belang. Het maalloon per zak rogge van 8 voeten Bossche maat was 8 stuivers en van een zak tarwe 12 st. De molenaar was niet verplicht de granen op te halen of thuis te brengen, zoals in het verleden wel het geval was.⁵⁹

De molen die Nicolaas Coppens kocht

De Kilsdonkse Molen bestond in 1799 uit een korenmolen, waarin een roggemolen en een boekweitmolen (of achtermolen) waren ondergebracht, en een oliemolen. Beide molens werden aangedreven door een waterrad aan weerszijden van de molengang. Verder hoorden bij de molen een molenhuis en een schuur, landerijen, de molensluis en de molendijk die was beplant met opgaande eikenbomen en schaarhout.

⁵⁶ BHIC, toegangsnr. 314, Archieven van de heren Van den Bogaerde van Terbruggen, 1469: Stukken betreffende de voorgenomen inundatie rondom 's-Hertogenbosch en het verzet daartegen van de molenaar van Middelrode, 1794.

⁵⁷ BHIC, toegangsnr. 7603, Archief Schepenbank Dinther, 1426, fol. 216.

⁵⁸ BHIC, toegangsnr. 7603, Archief Schepenbank Dinther, 63A, fol. 58vo, 11 november 1799; toegangsnr. 7600, Archief Dorpsbestuur Dinther, 1272, Brief aan de Raad van Financiën in het Departement Brabant (de voorloper van de Provincie Brabant) betreffende de gang van zaken bij de molens van Dinther, ca. 1800.

⁵⁹ BHIC, toegangsnr. 7600, Archief Dorpsbestuur Dinther, 1272.

5.

De Kilsdonkse Molen in de negentiende eeuw

Een roerige tijd

Met Nicolaas Coppens begon de ‘nieuwe tijd’. Hier in Nederland werd dan wel geen ancien régime van Franse proporties aan de kant gezet, feit is dat de Franse tijd heel wat veranderingen met zich meebracht die lang nawerkten. Het lijkt erop dat de negentiende eeuw de woeligste periode in de geschiedenis van de Kilsdonkse Molen geweest is. De problemen die toen rond de Kilsdonkse Molen rezen, waren voor een groot deel exemplarisch voor watermolens in het algemeen in die periode. Daarnaast waren, zoals we zullen zien, de persoonlijkheden van de negentiende-eeuwse molenaars bepalend. Zij hadden de neiging om de grenzen van de wet te verleggen, om het voorzichtig uit te drukken. De watermolens kwamen in de negentiende eeuw steeds meer onder vuur te liggen, wat op een aantal factoren is terug te voeren.

Problemen met de waterstanden van de Aa

In het geval van de Kilsdonkse Molen en nog meer Brabantse watermolens speelden de veranderingen in de fysieke omgeving een rol. Zoals een ingenieur in de jaren dertig van de twintigste eeuw uitlegde, had de Aa sinds onheuglijke tijden te weinig capaciteit. De Aa was een regenrivier, die een groot deel van het jaar lage waterstanden had. Bij forse regenval echter kon de bedding het water niet bergen. De rivier trad buiten zijn oevers en de laaggelegen hooilanden, ofwel ‘beemden’, raakten overstroomd. In de wintermaanden waren langdurige hoge waterstanden normaal.

In de tweede helft van de negentiende eeuw nu werd de Peel, het gebied waar de Aa en zijn zijrivieren ontspringen, in een hoog tempo ontgonnen. Dat leverde een toevloed aan bovenwater op, dat door de toenmalige Aa niet adequaat werd afgevoerd. Dit leidde ertoe dat de rivier vaker en ernstiger buiten zijn oevers trad dan in de voorgaande periode. Een andere factor was de aanleg van de Zuid-Willemsvaart van 1822 tot 1826, die de waterhuishouding van het gebied waar hij lag danig verstoorde. Het gevolg was dat er een grote hoeveelheid extra water naar de Aa afstroomde.

Aan de Aa zelf mankeerde ook veel. De rivier meanderde sterk en bevatte veel ondiepten, zodat het water niet goed verwerkt kon worden. Al in de zestiende eeuw was dit de hogere overheden een doorn in het oog. Men poogde toen voor het eerst om de Aa op grotere schaal te ‘normaliseren’ en de waterstanden te reguleren, zoals blijkt uit het bekende plakkaat van Karel V uit 1545. Het schijnt dat de Aa tussen Helmond en ’s-Hertogenbosch gedurende een groot deel van de zestiende tot het begin van de zeventiende eeuw bevaarbaar is geweest. Maar al spoedig was dat afgelopen. In de zeventiende eeuw werden pogingen gedaan om de Aa weer bevaarbaar te maken en te houden. De economische belangen van de stad ‘s-Hertogenbosch speelden hierbij de voornaamste rol.

In 1625 werd onderzocht ‘homen opt gevuechelixte soude graven ende diepen de riviere genoempt de Aa tot Helmont toe’ om de percelen turf en andere waren ‘tot cleynen pryse hier te crygen’. Men wilde de rivier met name geschikt maken voor het vervoer van goedkope turf afkomstig van de Peel waaraan in de stad grote behoefte bestond. De rivier werd geïnspecteerd, obstakels in kaart gebracht en de schout van Peelland werd samen met een aantal plaatselijke autoriteiten geraadpleegd over de toekomstige werkzaamheden waaraan zij

medewerking moesten verlenen. De stad 's-Hertogenbosch heeft in 1626 nog enige onkosten gemaakt vanwege de voorbereidingen voor het graven van een vaart tot Helmond, maar het project schijnt vervolgens verzand te zijn. In de stadsrekeningen van 's-Hertogenbosch worden althans geen uitgaven meer genoemd.⁶⁰ Men schijnt nog tot 1628 pogingen te hebben ondernomen, daarna viel het project stil. De rivier kwam vol ondiepten te liggen en de kans op overstromingen nam toe. De molenaars kregen zodoende steeds minder speelruimte, maar dat belette hen niet om een loopje te nemen met wetten en regels. In 1712 bijv. werd geklaagd dat de molenaars van de watermolens in de Meierij van 's-Hertogenbosch zich niet aan het plakkaat uit 1545 hielden en 's zomers of wanneer het water in de rivieren hoog stond hun sluizen gesloten hielden, tot schade van de boeren.⁶¹

In 1730 kwam het zover dat de regenten van plaatsen langs de Aa, waaronder Heeswijk en Dinther, een verzoekschrift tot de Raden van Staten richtten vanwege de onhoudbare situatie. Zij drongen aan op maatregelen, nu al enkele jaren achtereen de hooilanden langs de Aa bij ernstige regenval of 'donderologie' in het voorjaar overstroomd raakten. Verschillende hooilanden waren zelfs al compleet tot moeras vergaan. De eigenaren leden veel schade, want ze konden hun beesten niet meer voeren terwijl ze wel volledig aangeslagen werden voor de verpondingen en andere belastingen. Als bron van de ellende werd ditmaal niet verwezen naar de watermolens met hun sluizen, maar naar de sterk toegenomen waterafvoer van de Peel als gevolg van turfwinning. Er werd dan ook aangedrongen op de aanleg van dijken en dammen, die het bovenwater moesten tegenhouden.⁶² De Raden van Staten gelastten in 1731 de Raad en rentmeester der Domeinen van Brabant er op toe te zien dat de Aa op de breedte werd gehandhaafd die in de zestiende eeuw was vastgesteld. Hier werd in de praktijk echter nauwelijks de hand aan gehouden.⁶³

Afb. 6

Kaart van de rivier de Aa door Beijerinck (1801), die hoorde bij het rapport dat ir. Krayenhoff maakte van de Brabantse rivieren. Krayenhoff wilde de loop van de Aa recht trekken, zo blijkt uit deze kaart. Dat zou voor de Kilsdonkse Molen zeker niet zonder gevolgen gebleven zijn. Links de Kilsdonkse Molen.

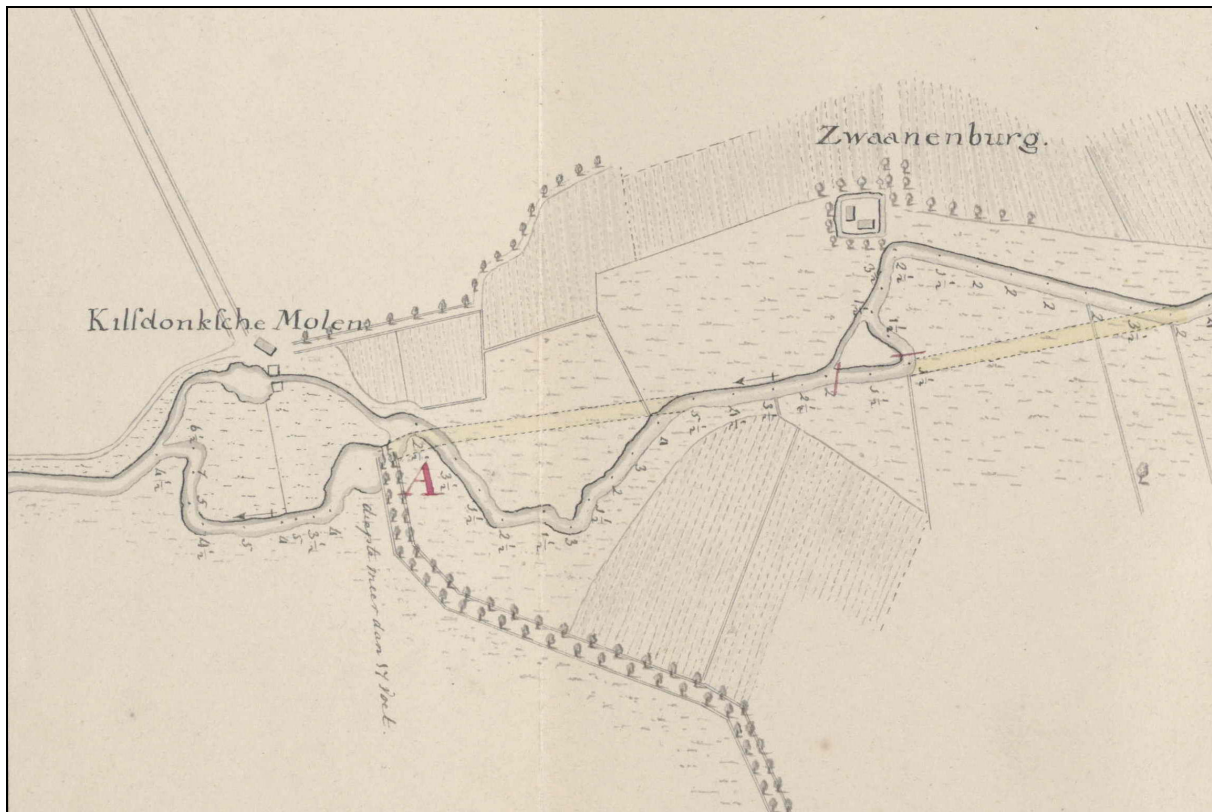
(Nationaal Archief, Archief Waterstaat)

⁶⁰ SA DB, OA 1721, stadsrekening 1624/1625, 1722, stadsrekening 1625/1626, 'Uitgaven aan kosten 'gedaen tot dirigeeren ende graven der nyeuwe vaert tot Helmont'.

⁶¹ BHIC, toegangsnr. 9, Domeinen, raad en rentmeester-generaal der Domeinen van Brabant, 437, rapport uit 1712.

⁶² BHIC, toegangsnr. 7600, Archief Dorpsbestuur Dinther, 1243, 1730.

⁶³ BHIC, toegangsnr. 342, Plakaten, 1, achttiende-eeuws plakkaat, bestaande uit de tekst van het plakkaat van 1545 en een achttiende-eeuwse aanvulling die verwijst naar de resolutie van de Raden van State van de Verenigde Nederlanden van 10 april 1731. H. Pel, Op de kaart gezet, 144.

Afb. 7

Detail van de kaart van Beijerinck (1801). De diepte in de kolk voor de ontlastsluis van de Kilsdonkse Molen bedroeg meer dan 17 voet, zo staat er. Een door bomen omzoomde weg leidt naar de molensluizen. Rechts het huis Zwaanenburg.

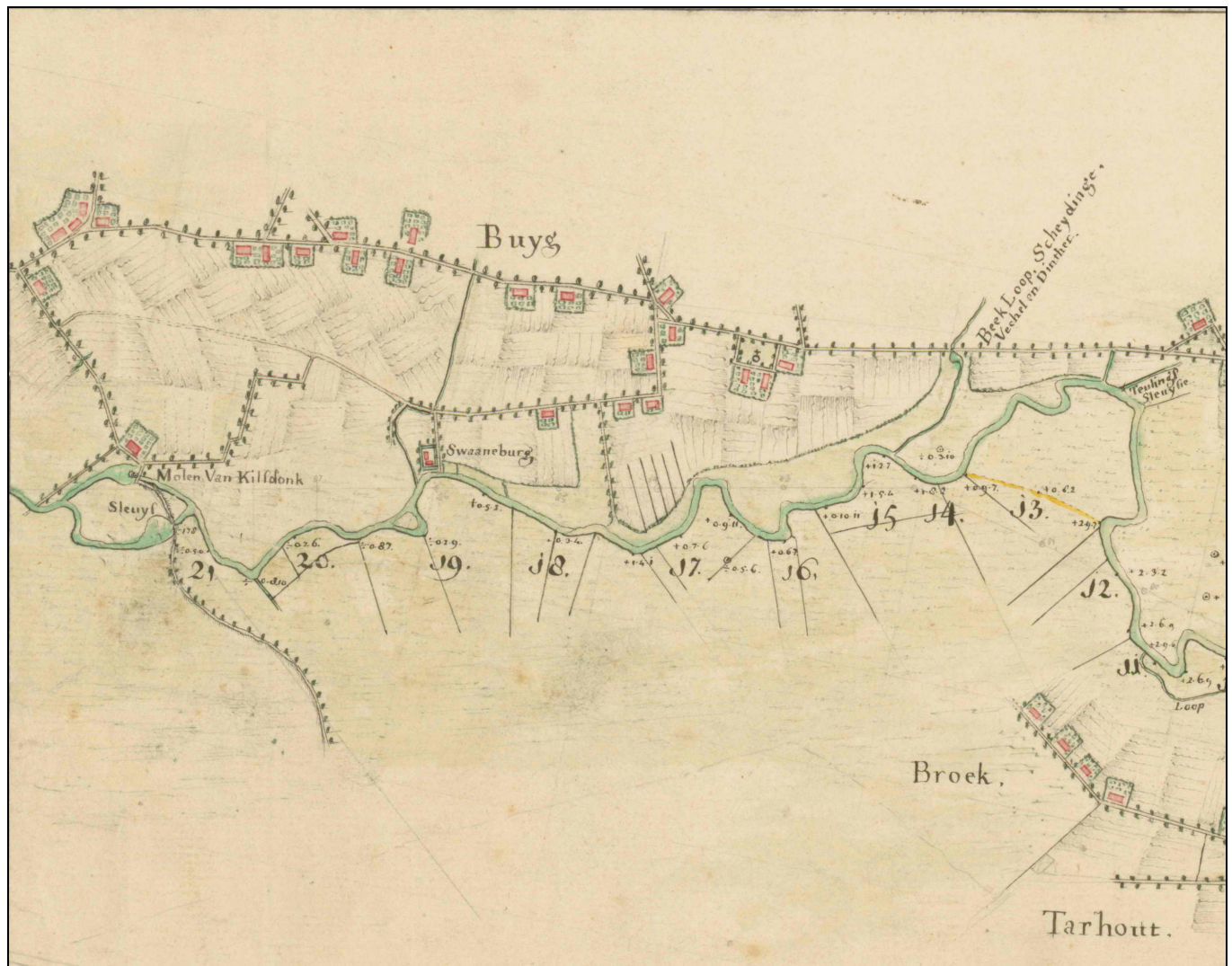
(Nationaal Archief, Archief Waterstaat)

Krayenhoff en Verhees

In de Franse tijd werden oude plannen met betrekking tot de Aa nieuw leven ingeblazen. De bekende ingenieur en militair C.R.Th. Krayenhoff bracht van 1798 tot 1800 in opdracht van de centrale overheid de rivieren de Aa, Dommel en Run (Ley) in kaart. In zijn rapport uit 1801, met bijbehorende kaart van Beijerinck, opteerde hij voor een groot aantal doorsnijdingen van de sterk kronkelende rivier. In 1803 mocht de ervaren landmeter en architect Hendrik Verhees (zoon van de bovengenoemde molenmeester Hendrik Verhees) in opdracht van het Departement Brabant zijn licht laten schijnen over de materie. Ook hij trok waterpassend langs de Aa, noteerde gebreken en nam pegels en waterplaatsen aan de watermolens op. Speciale aandacht werd besteed aan de vermeende ‘banken van steenrotsen of ijzeraarde’ in de Aa. Verhees maakte twee kaarten van de Aa, met daarop aangegeven de resultaten van zijn waterpassingen en de voorgestelde aanpassingen. Op beide kaarten staat de Kilsdonkse Molen, omdat deze de begrenzing van de beide vakken was waarin Verhees de Aa had verdeeld.

Verhees werd in 1805 als directeur van de Waterstaat in Brabant officieel belast met de werken tot het uitdiepen en bevaarbaar maken van de Aa. Onder andere zouden schutsluizen, worden gebouwd bij de molen te Middelrode en bij de molen van Dinther, een plan waar de molenaars niet enthousiast over geweest zullen zijn. Verhees had de tekening en begroting klaarliggen, maar verder kwam het niet. Op een paar onderdelen na is van de werkzaamheden aan de rivier de Aa niets uitgevoerd, als gevolg van een gebrek aan financiën en tegenwerking

van de gemeenten die aan de rivier gelegen waren. Het aftreden van koning Lodewijk Napoleon in 1810 luidde het definitieve einde van het project in.⁶⁴

Afb.8

Uitsnede van de kaart van een deel van de Aa door Hendrik Verhees uit 1803. De Kilsdonkse Molen is uiterst links afgebeeld. Goed is te zien hoe de weg langs de molen over de beide sluisen loopt. Ook Verhees tekende doorsnijdingen van bochten in de Aa, bedoeld om de rivier bevaarbaar te maken.

(BHC, Collectie Kaarten en Tekeningen van het Rijksarchief in Noord-Brabant)

⁶⁴ H. Pel, Op de kaart gezet, 144-155.

Afb. 9

Uitsnede van een andere kaart van een deel van de Aa door Verhees. De Kilsdonkse Molen ligt juist op het punt waar twee kaartbladen elkaar overlappen. Net ten zuiden van Heeswijk is aan een uitloper van de Aa, compleet met vijvers, de 'Oude Molen' aangegeven.

(BHIC, Collectie Kaarten en Tekeningen van het Rijksarchief in Noord-Brabant)

Afb. 10

Nogmaals de Kilsdonkse Molen op deze kaart van Verhees, ditmaal sterk vergroot. Duidelijk zichtbaar zijn de waterpaspunten met maten. Ook de route van en naar de doorwaadbare plaats in de Aa even ten westen van de molen is goed aangegeven.

Watermolens in de knel

In de rest van de negentiende eeuw werd de Aa weer min of meer verwaarloosd. De rivier vertoonde, evenals veel andere waterlopen in Nederland, veel gebreken. De afwatering ging achteruit, met als gevolg een toenemende kans op overstromingen. De klachten over de Aa namen navenant toe. Die klachten hingen ook samen met de veranderende economische situatie. In de negentiende eeuw was de akkerbouw in Nederland in opmars omdat de prijzen van akkerbouwgewassen (met name graan) erg gunstig waren. Het ligt voor de hand dat op de vruchtbare gronden langs de Aa, die voorheen hoofdzakelijk als beemden werden gebruikt, vaker akkerbouwgewassen werden ingezaaid. Deze waren veel gevoeliger voor hoge waterstanden dan hooigras. Het feit dat de watermolens water opstuwden om te kunnen malen, deed daar geen goed aan. Boeren met lager gelegen gronden zagen hun akkers onder water verdwijnen, zodat hun oogsten waardeloos werden.

Een andere oorzaak van de verslechterende positie van de watermolens was de toegenomen concurrentie van de windmolens. Die was gedeeltelijk weer een gevolg van het afschaffen van het traditionele juridische kader waar de molens vóór de Franse tijd binnen vielen. Molens waren tot de Franse tijd doorgaans van de plaatselijke grondheer die zijn pachter, de molenaar, een zekere bescherming tegen concurrenten bood. Bovendien kon hij de pachters van de boerderijen op zijn grondbezit verplichten om van de molen gebruik te maken. Na circa 1795 moesten de vanouds bestaande watermolens het opnemen tegen een toenemend aantal windmolens die particulieren met vergunning van de overheid oprichtten. Dat gebeurde ook in Dinther en omgeving, waar de zogenaamde molen van Schreppers verscheen. De windmolens waren veelal betrouwbaarder dan de watermolens (wanneer het tenminste niet windstil was) en trokken meer klandizie. Klanten stroomden toch al in groten getale toe vanwege het toenemend aanbod van landbouwproducten in de negentiende eeuw. Met de komst van de maaltechnieken die stoom als energiebron gebruikten, werd het pleit al helemaal in het nadeel van de watermolens (en windmolens) beslecht. Zo bezien is het een prestatie dat de Kilsdonkse Molen het nog zo lang wist vol te houden, zij het in combinatie met een windmolen.

Voorgenomen afbraak van de Kilsdonkse watermolen en oprichting van een windmolen

Een paar jaar nadat Nicolaas Coppens de Kilsdonkse Molen had gekocht, verzocht hij het departementale bestuur van Brabant om toestemming om een runmolen (= schorsmolen) te mogen inrichten, wat werd goedgekeurd.⁶⁵ In alle gevallen mocht de molen alleen 's winters werken. Coppens vroeg echter bij dezelfde gelegenheid of hij niet het hele jaar door zou mogen malen en of er geen pegel geplaatst zou kunnen worden waarnaar hij zich zou kunnen richten. De eerstvolgende molen bovenstrooms, de watermolen van Erp, en die benedenstrooms, watermolen Ter Steen van Middelrode, mochten namelijk wel het hele jaar door malen. Tevens kwam Coppens in 1801 met het verzoek een windkorenmolen te mogen oprichten in Dinther die het hele jaar door kon werken. Dat laatste verzoek leidde tot protesten van de omliggende gemeenten met windkorenmolens, die hierin een aanval op hun concurrentiepositie zagen. Dat waren met name de gemeenten Heeswijk, Berlicum, Nistelrode en Veghel. Kennelijk waren de overheden gevoelig voor hun argumenten, want het departementale bestuur wees het verzoek in 1803 af. Inmiddels was de positie van de watermolen van Kilsdonk behoorlijk omstreden. In 1803 werd de mogelijkheid van het opruimen van de watermolen serieus besproken door het gemeentebestuur van Heeswijk en

⁶⁵ BHIC, toegangsnr. 7600, Archief Dorpsbestuur Dinther 1247, 1801; toegangsnr. 371, Archief Provinciale Waterstaat 1269.

het Departement Brabant. Daarbij werd aangestipt dat men ook wateroverlast had van de verder stroomafwaarts gelegen watermolen van Middelrode.

Coppens gooide het vervolgens over een andere boeg en knoopte aan bij de vergevorderde plannen die er waren om de Aa te verbeteren. In 1804 verzocht hij het departementale bestuur om octrooi voor een koren- en oliewindmolen in ruil voor het afstaan van de watermolen in verband met het bevaarbaar maken van de Aa. Dat zou moeten leiden tot de afbraak van de Kilsdonkse Molen. Uiteraard ging dit niet voor niets: Coppens vroeg voor de watermolen het riant bedrag van f 10.500,-. De omliggende gemeenten met windmolens bleven bij hun protesten tegen de windkorenmolen, en met succes. In 1807 wees het departementale bestuur voor de tweede maal het verzoek van Coppens om een windmolen op te richten af. Het waren niet alleen de argumenten van de omliggende gemeenten die de doorslag gaven, ook het feit dat de regulering van de Aa maar traag doorgang vond, werkte tegen Coppens. In 1813 blijkt Coppens dan maar zonder toestemming bezig te zijn met de bouw van een windmolen in Dinther. Met die toestemming schijnt het gaandeweg overigens in orde gekomen te zijn. Coppens had, naar kan worden afgeleid uit archiefgegevens uit 1813, ook een deel van de oude watermolen afgebroken en deze herbouwd. Er is sprake van dat hij op een plattegrond de oude toestand van de watermolen in zwarte inkt zou moeten aangeven, het deel van deze molen dat hij nieuw had gebouwd in rood, en in geel de nieuwe constructie die hij had opgericht. Met dat laatste zal de windmolen zijn bedoeld. De aard van de werkzaamheden vormt een sterke aanwijzing dat een deel van de moleninrichting toen een gecombineerde aandrijving kreeg van wind- en waterkracht.⁶⁶

Na de Franse tijd bleef Coppens met de autoriteiten onderhandelen over zijn watermolen. Hij sloot merkwaardigerwijs in 1816 een koopcontract met het Rijk aangaande de ‘sluis, waterkommen en goot van de watermolen te Kilsdonk’ voor een bedrag van f 6500,-.⁶⁷ Coppens moest vervolgens lang wachten op een definitieve regeling met de bestuurlijke organisaties, en die pakte hoogstwaarschijnlijk anders uit dan hij zich had voorgesteld. Nog in 1821 was Coppens in onderhandeling met het Rijk in verband met de eis die hij had ingediend voor schadevergoeding wegens het niet doorgaan van de verkoop van zijn watermolen.⁶⁸ Hij bleef zodoende in het bezit van de boven genoemde onderdelen van de watermolen, die hij altijd nog aan de gang hield.

Ondertussen verliep de exploitatie van de watermolen door Nicolaas Coppens zeker niet onopgemerkt. De molenaar trok zich van de regels die voor zijn molen golden weinig aan. In 1812 diende de gemeente Veghel klachten tegen hem in wegens het ongeoorloofd ophouden van water. In de daarop volgende jaren zouden dit soort klachten voortdurend terugkeren. In 1824 maakte de provincie zelfs een rechtszaak tegen hem aanhangig. Misschien verhuurde hij daarom in 1825 de wind- en waterkorenmolen voor vier jaar aan zijn zoon Antony.⁶⁹ In 1832 was dit deel van de molen verhuurd aan een andere zoon, Bartholomeus Coppens. Uit dit jaar dateren enkele kadastrale gegevens die in het volgende hoofdstuk zijn weergegeven. Een gedenksteen die afkomstig is uit de muur van een oude afgebroken schuur aan de wiel van de Kilsdonkse Molen vereeuwigd deze Bartel Coppens. Op de steen staan de initialen B C,

⁶⁶ BHIC, toegangsnr. 16, Archieven van gewestelijke en departementale instellingen in Noord-Brabant tussen 1795-1814, 312, 410, 420, 436-438, 440, 1088, 1103, 1255, 1257, 1258, 1357, 1362 en toegangsnr. 7609, Dorpsbestuur Heeswijk, 2, fol. 167vo, 168, 168vo, 19 en 23 september 1803.

⁶⁷ SA DB, NA 3745, 1816, fol. 5 nr. 32.

⁶⁸ BHIC, toegangsnr. 17, Archief Provinciaal Bestuur Noord-Brabant, 7306, 7536, 7543.

⁶⁹ BHIC, toegangsnr. 17, Archief Provinciaal Bestuur Noord-Brabant, 7449; toegangsnr. 7604, Notarieel Archief Dinther, 20, akte 39, 15 april 1825.

de datum 4 april 1821 en een molen-teken. Vermoedelijk werd de steen ingemetseld bij een verbouwing van de schuur door Bartel Coppens. De schuur hoorde bij het huis van de Kilsdonkse Molen dat door de molenaar werd bewoond.⁷⁰

Afb. 11

Uitsnede van het kadastraal minuutplan uit 1832, met rechts de Kilsdonkse Molen ('Molen van Dinther'). De Aa komt van rechts onder, maar is slechts voor een klein deel afgebeeld.

Volgens de beschrijving van het Kadaster uit 1832 stonden aan een arm van de Aa een wind- en waterkorenmolen, in hout, met een omgang ... met een scheprad, twee paar stenen, en een paarden water- oliemolen in een niet ruim houten loocaal ... met een scheprad, een paar loopstenen en een paar stegen. De omtrekken van de molengebouwen die op de minuut zijn getekend wijken nauwelijks af van oudere afbeeldingen van de Kilsdonkse Molen, en dat terwijl de windmolen in 1832 in vol bedrijf was.

(BHIC, *Archief Hypotheekbewaarder Eindhoven, Minuutplans, Dinther sectie C, blad 2*)

⁷⁰ J. van der Leest, Een jaartalsteen nabij het Molenhuis in Dinther, in: *De Wojstap-Kroniek*, jrg. 17 nr. 1, 1997, 22-23, aldaar, 23.

Waterbeheersing op provinciaal niveau

Al deden de praktijken van Coppens anders vermoeden, in de negentiende-eeuwse Noord-Brabantse reglementen van Politie waren de hoogten en pegels met betrekking tot Kilsdonkse Molen nauwgezet vastgelegd.

De peilhoogten waarop in de wintermaanden het water mocht worden gescut waren bepaald op 1.147 el beneden, en 0.517 el boven de ‘vaste en zichtbare veldkenmerken’. Daarmee werden twee ijzeren bouten bedoeld, waarvan de ene in de zuidoostelijke muur van de oliemolen zat, op 1.315 el boven de grond. De andere bout bevond zich in de tweede paal van beneden af gerekend van de zuidelijke sluis oftewel de ontlastsluis, op 0.41 el beneden de bovenkant van de sloof op de vleugel, ter plaatse van de schuiven.

Het toestel van de molen bestond uit de molensluis met drie openingen, samen 3.63 el breed, waarbij de bovenkanten van de schuiven boven de schofdorpels elk 1.66 el hoog waren. De naastgelegen ontlastsluis had twee openingen, samen breed 5.70 el, waarbij de bovenkanten van de schuiven boven de schofdorpels beide 0.73 el hoog waren. Bij de molen hoorden nog steeds twee waterraderen. De maten van de ontlastsluis komen overeen met de breedte van het windgat en sluis, zoals vastgesteld in 1651 door de raad en rentmeester der Domeinen (zie boven).⁷¹

De provincie was in deze jaren druk bezig de problemen met de Aa te inventariseren en plannen op te stellen voor een betere waterbeheersing. Vooral na de voltooiing van de Zuid-Willemsvaart werd dit een urgent probleem, zoals hierboven al is gesteld. In 1826 en 1827 werd de Aa weer eens uitgebreid geïnspecteerd en opgemeten.

Het is misschien interessant om hier de tekst van een rapport dat in 1826 werd gemaakt te laten volgen.

Rapport omtrent de staat der rivier de Aa, juni 1826

De Aa wordt in het rapport stroomopwaarts gevolgd vanaf Den Bosch, waarbij de Zuid-Willemsvaart wordt genoemd.

Van het huis Zeldenzat tot Middelrode (= Seldensate, een kasteel nabij Middelrode): de afbraak van de watermolen van Middelrode was een aanmerkelijke verbetering voor de loop van het water, maar dat zal nog beter worden wanneer de oude paalwerken van de molensluis afgebroken zullen zijn. Men was al bezig deze te verwijderen.

De rivier heeft tot de voormalige molen van Middelrode een breedte van 9 ellen (1 el = 1 m; 1 palm = 1 dm, 1 duim = 1 cm), ter plaatse van de molen verdeelt hij zich in twee takken van 4 ellen. De rivier wordt verder naar boven ondieper en is er onbevaarbaar. Hij verbreedt zich even verderop alweer tot 9 ellen.

Van kasteel Heeswijk tot de dorpsbrug van Heeswijk is hij 8 à 9 ellen breed. Ook hier groeit er allerlei ruigte in de rivier, net zoals verder benedenstrooms.

Van Heeswijk tot Dinther is de rivier in redelijke staat, met een gemiddelde breedte van 8 à 9 ellen, eveneens begroeid met waterplanten.

Dat geldt ook voor het gedeelte van Dinther tot Veghel. De stroom wordt door deze begroeiing zeer opgehouden. Wel behoudt de rivier overal een goede breedte van 8 ellen.

Verderop, tot aan de molen van Erp, is de rivier in redelijke staat, 6 tot 7 ellen breed, maar er zijn verschillende ondiepten aanwezig. Nog verder naar boven wordt de rivier zeer ondiep en liggen er ‘droogtens’, de breedte neemt af. De bedding bestaat op veel plaatsen uit steengrond, in deze streek ook wel oergrond genoemd, dat wil zeggen een korst van een soort ijzererts.

⁷¹ De nog verbindende provinciale Reglementen van Politie in Noord-Brabant, uitgevaardigd van 1813 tot juli 1868, met enkele aantekeningen voorzien door mr. W.D. Bosch Hz., kantonrechter te Heusden, 72.

Door de aanleg van de Zuid-Willemsvaart ontvangt de Aa vanaf Nederweert tot Helmond meer water. Dat stroomt namelijk af door de bermsloten die aan weerszijden van het kanaal zijn aangelegd. Plotselinge watervloeden uit Helmond kan de Aa niet opvangen. De Aa zal dus stroomafwaarts van Helmond meer capaciteit moeten krijgen. Hij moet van Helmond tot Veghel verbreed worden. Het allerbeste zou zijn, om ook afsnijdingen te graven, zodat het water bij het verhang van 13 el 96 dat er tussen Helmond en Den Bosch bestaat, meer snelheid krijgt. Verder moet de hele rivier geveegd (=schoongemaakt) worden. Dat is al in vele jaren niet gebeurd. Alle ondiepten of 'droogtens' moeten worden weggegraven. De sluizen die zich op de Aa bevinden, zouden misschien een groter vermogen moeten bezitten. De opsteller van het rapport geeft in overweging of er naast de bestaande sluizen geen nieuwe sluizen of overlaten gebouwd moeten worden. Bij wateroverlast behoren de sluizen te worden geopend. Verder moet er een tijd worden aangegeven waarop de molens van de Aa het water vrij laten aflopen.

Wanneer men ter verwijding van de bestaande sluizen overlaten bij molens maakt, moeten die zo ingericht worden dat deze, zodra het water de hoogte van de laagste oeverlanden heeft bereikt, als overlaten gaan werken.

De Aa moet tenminste 0.30 dm (= duim) worden verdiept, in afdalende lijn.

Vervolgens komt er een verwijzing naar de ordonnantie van Karel V (uit 1545), met daarin de breedten van de Aa en de opgaven van de molens en de opmerking dat een groot deel van de verwaarlozing van de Aa was te danken aan de geschillen tussen Erp en Boekel, die elkaar erg tegenwerkten bij het schonen van de Aa.

Tijdens een inspectie op 12 en 13 september 1827 constateerde de provinciale Waterstaat dat de Kilsdonkse oliemolen (blijkbaar de ene helft van de watermolen) ten tijde van de opnemings voluit functioneerde en dat het water in de ontlastsluis werd opgehouden door planken die daarin gezet waren. Er was een verschil van 1 el 10 duim tussen het boven- en het benedenwater bij de Kilsdonkse Molen en een kering van water van 52 duim. Op de vloer van de sluis van de Kilsdonkse Molen stond 65 duim water. Aangezien de molen in deze tijd van het jaar geen water mocht stuwen, werd hiervan aangifte gedaan bij de burgemeester van Dinther.

Tegelijkertijd werd genoteerd dat de Aa van Veghel tot aan de Kilsdonkse Molen weinig banken had ('banken' zijn in dit verband de ondiepten die ontstonden door de vorming van ijzeroer op de bodem van de rivier), de doorgaande diepte was er 30 tot 40 duimen. Als minste diepte van de rivier beneden de Kilsdonkse Molen werd 18 duim gemeten. De rivier had daar 3 ellen minder dan de vastgestelde breedte. Deze ondiepte in de rivier was misschien de 'doorrij of waadstap' (= doorwaadbare plaats) die volgens een bron uit 1845 bij de Kilsdonkse Molen lag. Omwonenden wilden de ontlastsluis naar deze waadstap verplaatsen.⁷²

Verkoop van de Kilsdonkse Molen

In 1840 verkochten de erfgenamen van Nicolaas Coppens de water-wind-paarden-oliermolen, kadastraal nr. sectie C 712 en 713, en het molenhuis kadastraal nr. B 1166, gedeeltelijk verkregen van mr. Cornelis Speelman, d.d. 3 september 1799, en gedeeltelijk door aanbouw, aan Cornelis van Aart, molenaar te Zegge bij Rucphen, voor f 14.825,-. Bij de koop inbegrepen waren de landerijen en de sluisdijk die bij de molen hoorden. De overige, vrij omvangrijke grondbezittingen, die ten dele dichtbij de molen lagen, werden afzonderlijk verkocht. In de notariële akte wordt de Kilsdonkse Molen omschreven als: 'de water- en voor

⁷² BHIC, toegangsnr. 17, Archief Provinciaal Bestuur Noord-Brabant, 11330; toegangsnr. 371, Archief Provinciale Waterstaat, 1269.

enige jaren nieuw daarbij gebouwde achtkantige wind- koren- en schorsmolen behalve de twee laatsten, met dezelfde stenen werkende, en water- en paarden-oliemolen in een apart gebouw, genaamd de Kilsdonksche Molen, ab en dependentiën mitsgaders de sluis en sluisdijken met het regt van waterkeering op de Rivier de Aa, om gemelde molen door een afleidende arm in beweging te houden zoo als zulks van outs gebruikelijk is, molenaarshuis met stalling, schuur en schoppen, tuinen met vrucht boomen, erf, bruggen en waterwerken, staande en gelegen aan het Laag-Beugt'.

Hieruit zou geconcludeerd kunnen worden dat de wind- en waterkorenmolen zodanig geconstrueerd waren, dat zij dezelfde molenstenen aandreven. De windgraan- en schorsmolen en de watergraanmolen zullen aan de ene kant van de molengang hebben gestaan, de paarden- en wateroliemolen aan de tegenovergestelde zijde, zoals dat bij dubbele watermolens gebruikelijk was. Of de wind- en watergraanmolens dezelfde molenas deelden, is niet duidelijk.

De molen was het laatst gepacht door Bartel Coppens, zoon van Nicolaas Coppens. Van Aart moest van hem een groot aantal werktuigen en voorwerpen overnemen die op de molens gebruikt werden. Het ging volgens de notariële akte die van de transactie werd opgemaakt om de volgende zaken:

de stenen van de rogge-, boekweit- en schorsmolen,
de bovenas met banden en scharen,
de buitenborst en roeijen, bouten en banden,
de binnenborst en roeijen, bouten en banden,
de kammen in het kamrad ('kamprad') boven,
de kammen in de bonkelaar boven aan de koning,
alle dollen en kammen die aan het 'luiwerk' behoort,
de kammen in het kroonrad,
de staven van het rondsel aan de roggemolen, 'brekendmolen' en schorsmolen,
de kammen en het onderkamrad aan de wateras en in de onderbonkelaar,
het kabeltouw of steenreep en 'clamand',
de reep, blokken en strop om de schorsmolen,
twee stenen, houten, 'krep hout',
twee om de schorsmolen beitels en twee 'slijpen',
binnen- en buitenreep en praamtouw,
vier zijlen van de molen en vier zijlen apart,
de slijpsteen spil, bak en stelling.

Voorts van de oliemolen:

de kammen van het kamrad aan de wateras,
de kammen aan de bonkelaar en de tuimelas,
de staven aan de tuimelas en van het kroonrad boven de stenen,
alle kammen en dollen behorende aan het 'roerwerk',
twee leren 'wijndels' en vier 'heerden',
acht koekbuilen voor grote en kleine koeken,
een oliepan,
een koperen kom,
een houten bak om het meel mee naar het fornuis te dragen,
twee koperen pannen waar de olie onder de bank in loopt en een tang met al het bankwerk.
De pachter heeft het recht om bij de overgave de stenen van de rogge-, boekweit- en schorsmolen door andere van meerder of minder gehalte te doen vervangen. De koper zal gehouden zijn al de voorschreven lossen en lopende voorwerpen van de pachter over te nemen, te weten:

de stenen van de rogge-, boekweit- en schorsmolen tegen tien gulden per 2 ½ Nederlandse duim, en al de andere tegen een taxatie van twee deskundigen waarvan de ene te benoemen door de pachter, de andere door de koper.⁷³

Blijkens een legger met de namen van rivierplichtigen onder Dinther uit circa 1842, bezat Van Aart toen 320 ellen grond langs de rivier beneden de molensluis, en 80 ellen langs de rivier bij de molensluis. Bovenstrooms van de molen, aan de Veghelse kant, lagen volgens een andere legger langs de rivier 262 ellen sluisbeemd, beplant met struiken, die van een zekere Arnold van Weert waren, en 90 ellen sluisbeemd, die niet was beplant. Als eigenaar van dit laatste stuk wordt nog steeds Nicolaas Coppens opgegeven, terwijl hij in 1842 toch al was overleden. De rivierplichtigen zorgden voor het uitvoeren van de onderhouds- en verbeteringswerken aan de Aa die in 1827 waren vastgesteld, maar niet waren doorgevoerd, zoveel uitstel hadden die plannen geleden.⁷⁴

Brand en herbouw

Cornelis van Aart handelde bij de koop van de Kilsdonkse Molen in 1840 uit naam van zijn moeder, de weduwe Johanna van Aart uit Rucphen. Waarschijnlijk hield zij zich op de achtergrond, want de zoon was degene die de molen uitbaatte. Al spoedig na de aankoop werd Van Aart geconfronteerd met een ongeluk dat ten koste ging van zijn broodwinning: de molen brandde op 14 augustus af.

Werkvolk was op dat moment bezig de oliemolen af te breken, om deze samen met het bijbehorende sluiswerk te vernieuwen. Een paar van die mannen had al rokend in de windmolen bekeken waar precies de molenaarsknecht de dag tevoren een ongeluk had gehad met het verzetten van het raderwerk van de molen. Een voortsmeulende vonk as moet de daaropvolgende dag de molen in de hens hebben gezet.⁷⁵ In een aanvraag voor een vergunning in verband met de herbouw uit 1842 wordt gesproken van twee molens: een koren- water- en windmolen en een belendende olie-watermolen. Naar blijkt uit een uit 1844 daterend stuk, moet de watermolen in 1842 ijzeren raderen hebben gekregen. Molenaar Van Aart maakte namelijk gewag van de losrakende bouten en schroeven van de ijzeren raderen.⁷⁶ De nieuwe Kilsdonkse Molen was een bakstenen gebouw, in tegenstelling tot de voorganger die ten dele van hout geweest is. Het gebouw was een uniek ontwerp: het ging om een zogenaamde watervluchtmolen, waarbij een centrale as zowel aangedreven konden worden door de wieken van het windmolengedeelte als door de schepraderen van de watermolen. De weduwe Van Aart vroeg op 7 november 1842 als eigenaresse van de augustus van dat jaar in Dinther afgebrande 'koren- water- en windmolen, alsmede van de belendende olie watermolen', een vergunning aan tot zo spoedig mogelijke herbouw van de molens op dezelfde plaats. Zij was wat aan de late kant met de aanvraag voor de vergunning, want er werd al volop aan de molens gebouwd. Als we kunnen afgaan op de tekst op de sluitsteen boven de ingang van de windmolen, had haar schoondochter, J.M. van Schijndel, echtgenote van Cornelis van Aart, op 22 september 1842 de eerste steen van de molen gelegd. Op 21 november 1842 berichtte de provinciaal ingenieur van de Waterstaat dat hij, terwijl de bouwwerkzaamheden in volle gang waren, had onderzocht in hoeverre er herbouwd kon worden zonder af te wijken van de vroegere toestand met betrekking tot de pegel van de

⁷³ BHIC, toegangsnr. 7604, Notarieel Archief Dinther, 52, akte 58, 25 mei 1840.

⁷⁴ BHIC, toegangsnr. 17, Archief Provinciaal Bestuur Noord-Brabant, 11330.

⁷⁵ Aldus de informatie in een artikel van het weekblad De Brug of de Veghelse Courant, onderdeel van een verzameling artikelen uit deze periodieken over de periode 1948-1949, in 1985 bijeen gebracht door Martin Verhagen en aanwezig in de documentatie van Co Potters.

⁷⁶ BHIC, toegangsnr. 371, Archief Provinciale Waterstaat, 1262.

Kilsdonkse watermolen (hierbij moet worden opgemerkt dat volgens andere bronnen er in die jaren helemaal geen sprake was van een echte pegel bij de Kilsdonkse Molen). Hem was gebleken dat de slagbalk van de ‘thans daargesteld wordende’ watermolen 22 à 23 duimen dieper lag dan de slagbalk van de ontlastsluis, terwijl de vroegere slagbalk 21 duimen dieper dan de ontlastsluis gelegen had, zoals bleek uit de tabel der opnemingen van de pegels van de molens op de Aa uit 1826 en 1827. Hij had dan ook geen aanmerkingen of bezwaren tegen de bouwwerkzaamheden.⁷⁷

In hetzelfde jaar 1842 kreeg molenaar Cornelis van Aart toestemming om in de zomermaanden bij getrokken sluisdeuren een schotbalk in de sluis te brengen, op een hoogte van 3 palmen en 5 duimen N.H. (= 35 cm, N.H. is een peilaanduiding, waarschijnlijk een afkorting van Normale Hoogte, een lokaal gehanteerd peil) of zoveel als de provincie zou aangeven. Op die manier kon hij gebruik maken van een zeker verval, zodat het gemis van de windmolen tijdens de zomermaanden enigszins gecompenseerd kon worden met de watermolen, zonder dat hij schade toebracht aan de laaggelegen hooilanden langs de Aa. Van Aart bleek zich echter niet tevreden te stellen met de schamele 35 cm die hij mocht stuwen. Hij zat in een vervelende positie, want met de vanaf 1843 weer draaiende watermolen kon hij alleen 's winters werken, terwijl de windmolen in 1843 en 1844 nog steeds niet functioneerde. Van Aart stond onder grote druk om in 1843 en 1844 ook 's zomers met de watermolen te werken. De provincie was geneigd hem daarvoor de ruimte te geven, mits hij natuurlijk, zoals gezegd, geen schade aan de opwaarts gelegen landerijen toebracht. Dat laatste was nu juist wel het geval volgens de gemeente Veghel, die met een hele serie klachten over de onwettige opkering van het water bij de Kilsdonkse Molen kwam. Net zoals ten tijde van molenaar Coppens blijken de klachten vooral een gemeentekwestie te zijn geweest. De gemeente Dinther hield zich meestal zo lang mogelijk afzijdig; het was vooral het bestuur van Veghel dat klaagde. Dat kwam omdat Veghel bovenstrooms ligt, op een lager niveau dan Dinther, zodat het keren van water door de molenaar daar vrijwel steevast tot wateroverlast op de landerijen aanleiding gaf. De ferme houding die de gemeente Veghel ook in de eerstvolgende decennia volhield, werd nog eens in de hand gewerkt door het feit dat het land van de latere burgemeester van Veghel getroffen werd. Hij was eigenaar van het even stroomopwaarts van de Kilsdonkse Molen gelegen landhuis Zwanenburg.⁷⁸

Wateroverlast

In de zomer van 1843 constateerden de burgemeester en assessoren van de gemeente Veghel dat Van Aart zich niets had aangetrokken van de traditionele sluiستrekking op Sint-Geertruidsdag (17 maart). Hij had de sluis opengebroken, enkele alternatieve voorzieningen getroffen en zijn molen in werking gesteld. Het gevolg was dat de hooilanden van Veghel drassig werden vanwege het opgestuwde water. De gemeente Dinther, wettelijk eveneens verantwoordelijk voor het toezicht op de molen, kon onder deze omstandigheden niet achterblijven en stelde zelf een onderzoek ter plaatse in. De burgemeester en assessoren van Dinther zagen tijdens een bezoek aan de Kilsdonkse Molen met eigen ogen dat Van Aart bezig was te malen met een verval van nagenoeg 2 palmen en met twee raderen, terwijl de valdeur van het windgat was neergelaten en gesloten. Het windgat was aan het benedeneinde bovendien betimmerd met een zogenaamd ‘geweer’ of rasterwerk, bestaande uit latten met een tussenruimte van hoogstens 70 duimen (?), het zal wel 7 duimen geweest zijn), ‘aan welks eind een op dezelfde wijs getimmerde kam bestond, kennelijk dienende tot vangning van visch’

⁷⁷ BHIC, toegangsnr. 371, Archief Provinciale Waterstaat, 1269.

⁷⁸ BHIC, toegangsnr. 371, Archief Provinciale Waterstaat, 1262; toegangsnr. 314 Archieven van de heren Van den Bogaerde van Terbruggen, 667.

en welke doorgang was belet door een daar achter ‘perpendicular vast getimmerd latwerk’ met tussenwijdte als boven.

Volgens Van Aart diende dit houtwerk om de losrakende bouten en schroeven van de ijzeren molenraderen op te vangen, maar daar werd weinig geloof aan gehecht. Het zal ook de gemeentelijke functionarissen niet zijn ontgaan dat Van Aart geen ijzerwerk, maar paling in deze constructie verschalkte. Op de vraag aan de molenaar, of hij het water hoger opkeerde dan op dat moment het geval was, antwoordde deze bevestigend, maar volgens hem benadeelde hij daar niemand mee. Vervolgens begaven de ambtsdragers zich naar de grote ontlastsluis, waar de deuren waren opgetrokken en het water geheel onbelemmerd afliep. Men kon echter aan de vochtige aftekening op de wanden van de sluis zien, dat het water bijna 5 palmen (=een halve meter) was opgelopen en dat de Aa dus de vorige nacht moest zijn opgekeerd. Nu Van Aart duidelijk te ver was gegaan, konden maatregelen niet uitblijven. De gemeente Dinther schakelde de officier van justitie in.⁷⁹

Van Aart werd niet alleen als een grote boosdoener beschouwd, er vielen ook tegengeluiden te beluisteren. Op 2 augustus 1844 dienden landbouwers, bakkers en brouwers bij Gedeputeerde Staten een verzoek in voor verruiming van de regels die voor de Kilsdonkse Molen golden. Zij konden tot dat moment bij windstil weer ’s zomers altijd bij de Kilsdonkse Molen terecht met hun graan, maar dat werd hun nu onmogelijk gemaakt. Omdat er in de omtrek geen watermolens meer waren, waren ze gedwongen naar Erp, Sint-Oedenrode of Boxtel te gaan. Ook voor de veehouders had de strengere toepassing van de regels consequenties. De eigenaren van laag gelegen gronden beweerden dat de grasopbrengst dat jaar lager was, omdat het water zo laag stond.⁸⁰

Het moet voor de provincie moeilijk zijn geweest om in deze warboel van tegenstrijdige belangen een gedragslijn te bepalen. Dat blijkt ook wel uit de manier waarop de problemen rond de Kilsdonkse Molen zich tijdens de negentiende eeuw voortsleepten. Hoe lang men ook wikte en woog, de conclusie was onveranderlijk dat er in in feite geen oplossing te vinden was die voor alle partijen acceptabel zou zijn.

Vorbereidende werken voor een grootschalige herziening van de Aa

Zo rond 1840 circuleerden bij de provincie grootse plannen over de verbetering van de Aa, die door de provinciale Waterstaat werden uitgewerkt. Ingenieurs gingen aan de slag om de rivier te waterpassen en in kaart te brengen. Een en ander leverde veel gegevens op die voor de geschiedenis van de Kilsdonkse Molen van belang zijn.

afsnijdingen

De plannen zouden voor de omgeving van de Kilsdonkse Molen vrij ingrijpende gevolgen hebben. De hoofd-ingenieur van de Waterstaat A. de Geus, die zich ook intensief bemoeide met de problemen over het opstuwten van water door de Kilsdonkse Molen, wilde de rivier vanaf Middelrode tot Dinther op een breedte van 10 ellen brengen. Bovendien zouden oerbanken moeten worden verwijderd en een grote bocht in de buurt van kasteel Heeswijk worden afgesneden. Tevens zou even beneden de Kilsdonkse watermolen een bijzonder kronkelig gedeelte moeten worden rechtgetrokken. De Geus verduidelijkte de voorgestelde verbeteringen op een bewaard gebleven schetstekening.⁸¹

Inderdaad werden er enkele afsnijdingen gerealiseerd, maar niet bij de Kilsdonkse Molen, zoals een blik op de historische kaarten leert. In 1932 waren de meanders even

⁷⁹ BHIC, toegangsnr. 371, Archief Provinciale Waterstaat, 1262.

⁸⁰ BHIC, toegangsnr. 371, Archief Provinciale Waterstaat, 1269.

⁸¹ BHIC, toegangsnr. 17, Archief Provinciaal Bestuur Noord-Brabant, 11331.

benedenstrooms van de Kilsdonkse Molen nog steeds aanwezig (zie voor de plattegronden de bijlage).

waterstanden en molens

Omdat de rapporten die de verschillende ingenieurs in deze periode opstelden een groot aantal gegevens bevatten over de toestand van de Kilsdonkse Molen en de waterstanden van de Aa in relatie tot de molen, volgen hier de meest informatieve voorbeelden.

Staat van de watermolens in de Aa in 1857 en 1858, door C.C. van Hooff, ingenieur van de Waterstaat van de provincie Noord-Brabant.

Eigenaar: Cornelis van Aart; graan- en oliemolen, werkt in de winter. Geen pegel.

Hoogte van de slagdorpel boven de sluisvloer: 0.06 ellen.

Waterstand boven de vloer tijdens de inspectie: 1.30 ellen.

Bovenkant van de schuiven gerekend vanaf de linker oever: 1.72, 1.72, 1.72 ellen.

Aantal openingen van de sluis: 3.

Breedte van de gezamenlijke openingen: 3.63 ellen.

Grootte van het verval aan de watermolen tijdens de inspectie: 1.80 ellen.

Aantal waterraderen: 2.

Ontlastsluis: geen pegel.

Hoogte van de slagdorpel boven de sluisvloer: 000.

Bovenkant van de schuiven vanaf de linkeroever gerekend: 0.73 ellen. Met behulp van 4 opzetsels kan het water tot een hoogte van 1.90 el boven de sluisvloer gekeerd worden.

Aantal openingen van de sluis: 2.

Breedte van de gezamenlijke openingen: 5.70 ellen.

Beschrijving van de rivier de Aa en van de daarop gelegen watermolens, 30 mei 1859, door ingenieur Van Hooff.

Dintersche watermolen:

Deze mag slechts 's winters door het water in beweging gebracht worden. Hij fungeert als graan- en oliemolen en heeft geen pegel. De eigenaar en gebruiker van de molen is C. van Aart.

Molensluis: lengte: 14.40 el, met drie openingen waarvan de middelste dient ter ontlasting van het water en voor het opvangen van vis. De breedte van de openingen is, gerekend vanaf de linker oever: 1.08, 1.45 en 1.10 el, en de bovenkant van de schuiven boven de slagbalk 1.66 el voor de drie openingen. De capaciteit van de openingen is, gerekend vanaf de linker oever:

1.79, 2.40 en 1.82 vierkante ellen, samen 6.01 vierkante ellen. De breedte van de gezamenlijke openingen bij de schuiven is 4.55 el; de slagbalk ligt op 0.06 el boven de vloer. De helling van de vloer is 0.27 el. Tijdens de opneming stond er 1.34 el water op de slagbalk.

Ontlastsluis: deze ligt op korte afstand boven de molensluis. Lengte van de sluis: 7.70 el. De sluis heeft twee openingen, die door één schuif gesloten worden. De breedte van iedere opening is 2.85 el; de bovenkant van de schuif is 0.73 el boven de vloer. Met behulp van vier opzetten kan het water 1.90 el boven de vloer gekeerd worden. De capaciteit van elke opening is 2.08 vierkante ellen en dus voor beide openingen 4.16 vierkante ellen. De breedte van de gezamenlijke openingen is 6 el. De slagbalk ligt gelijkvloers; de vloer ligt nagenoeg vlak.

Tijdens de opneming stond er 1.54 el water op de vloer.

De molen en ontlastsluis verkeren in een zeer goede staat van onderhoud; de ontlastsluis is geheel van hout.

Uit 1859 dateert een verslag van Van Hooff, waarin het verval en verhang van de Aa wordt beschreven. Hij noteerde over de molens aan de Aa:

De Helmondse watermolen stond op 18 mijl hemelsbreed NNW van de oorsprong, bijna 16.75 +AP

De Erpse watermolen op 13 mijl hemelsbreed ten NtW van de voorgaande, op 11.25 + AP

De Dinterse watermolen op 9 mijl hemelsbreed ten WNW van de Erpse, en bijna 2 mijl ten ZOtZ van Dinther, op 7.50 +AP

In het Bosch Veld aan de vesting en 14 mijl hemelsbreed WNW van de Dintherse watermolen, gemiddeld op 3.00 +AP.

Het gehele verval van de oorsprong van de Aa tot aan 's-Hertogenbosch is dus 21.50 el.

In september 1858 stond de waterspiegel van de Aa aan de oorsprong op 24.08 +AP = 9.32 el verhang.

In juli 1858 stond het benedenwater aan de Helmondse watermolen op 14.76 +AP= 5.03 el verhang.

In mei 1858 stond het aan de Erpse watermolen op 9.73 +AP = 3.94 el verhang.

In september 1857 stond het aan de Dintherse watermolen op 5.79 +AP = 3.43 el verhang.

In september 1857 stond de waterspiegel tegen de Schuine sluis bij de Citadel op 2.36 +AP.

De stroomdraad van de oorsprong tot aan de Helmondse watermolen bedraagt 21355 el

Van de Helmondse tot aan de Erpse watermolen: 20207 el

Van de Erpse tot de Dintherse watermolen: 16168 el.

Van de Dinterse watermolen tot tegen de Schuine sluis: 25756 el.

Totaal: 83486 ellen.

Het verhang per mijl van de waterspiegel tussen de molens was 44, 25, 24 en 13 duim.

Voor het verhang per mijl kan men aannemen:

op de bovenloop ruim 40 duim

op de middelloop ruim 25 duim

op het benedenste gedeelte der rivier vanaf de Dintherse watermolen omstreeks 13 duim.⁸²

vaste punten

Tijdens de waterpassingen in de jaren 1850 werden langs de Aa vaste punten aangebracht. Dat waren zogenaamde hakkelbouten, die meestal in muren waren geslagen. Deze bouten worden keurig vermeld in een opgave van genummerde hakkelbouten, waaruit de volgende passage afkomstig is:

Opgave der hakkelbouten en andere vaste verkenmerken langs de Aa ten gevolge van waterpassing langs de rivier, 1857 en 1858.

nr. XX, op 9.067 +AP: hakkelbout bij de Dintherse watermolen, in het gebouw van de oliemolen aan de zuid-oostkant op 1.315 el boven de grond.

nr. XXI, op 7.4035 +AP: hakkelbout in de ontlastsluis bij de Dintherse watermolen in de tweede paal van beneden af gerekend, van de zuidelijke vleugel, op 0.40 el beneden de bovenkant van de sloof.

nr. XXII, op 9.4455 +AP: hakkelbout in het huis Zwanenburg, zuidoostelijke muur, op 0.696 el boven de grond.⁸³

⁸² BHIC, toegangsnr. 17, Archief Provinciaal Bestuur Noord-Brabant, 11344.

⁸³ BHIC, toegangsnr. 17, Archief Provinciaal Bestuur Noord-Brabant, 11344.

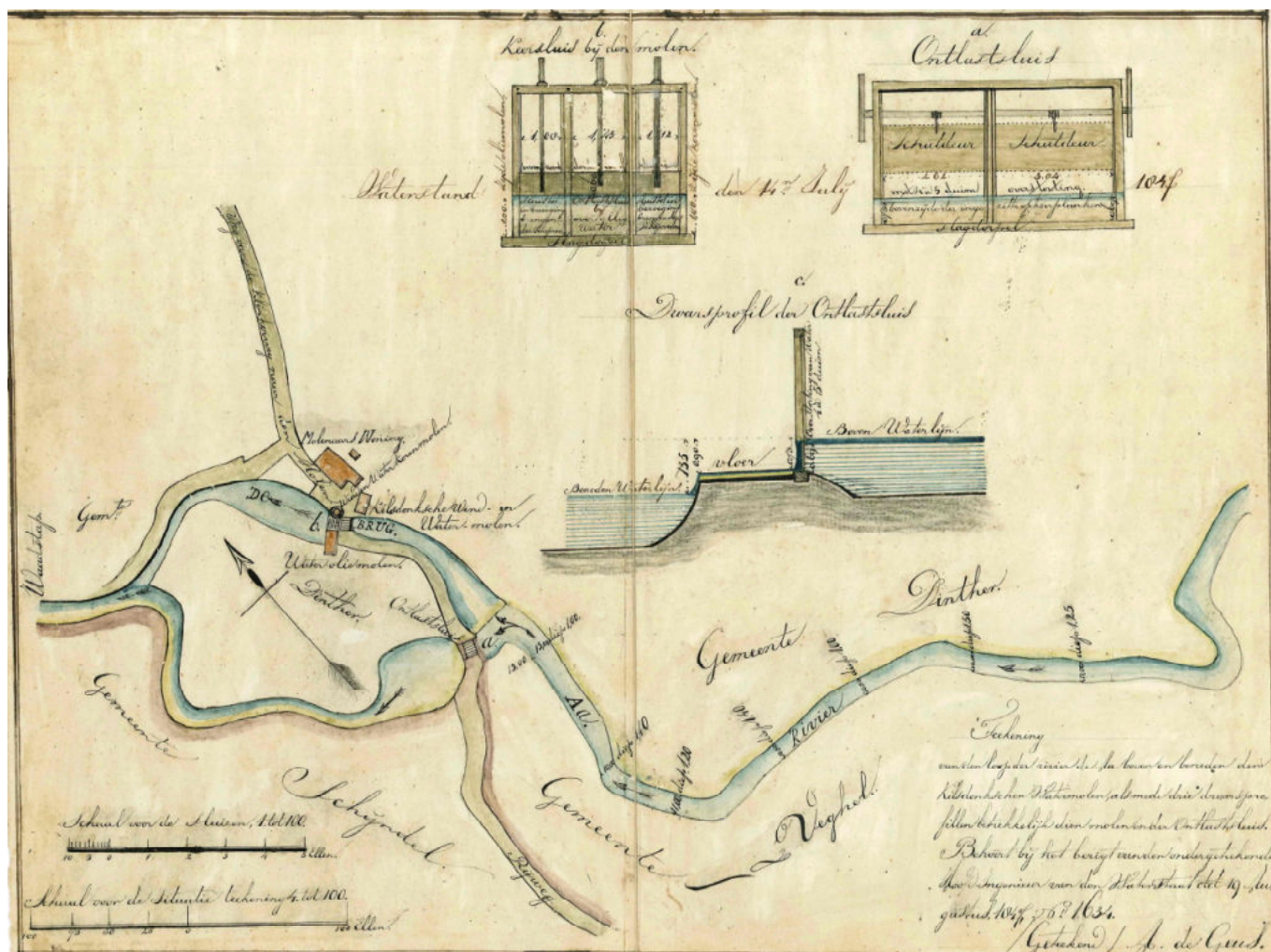
De gemeenten Veghel en Dinther

De altijd wat dubbelhartige houding die de gemeenten Veghel en Dinther aannamen wat betreft de molen van Kilsdonk kan aardig geïllustreerd worden aan de hand van een aantal documenten uit de jaren 1840 en 1850.

Van Aart had de provincie in 1847 om toestemming gevraagd voor het vervangen van de bestaande, sterk vervallen, ontlastsluis door een sluis van dezelfde breedte. De sluis stond precies op het punt waar de gemeenten Schijndel, Veghel en Dinther bij elkaar komen. De slagdorpel van de sluis wilde hij flink verlagen, zodat hij een groter en lager geplaatst waterrad kon aanbrengen. Bovendien verzocht Van Aart om subsidie door de provincie, omdat hij met de door hem voorgestelde aanpassingen de wateroverlast bij de molen sterk zou terugbrengen. Het verzoek werd beoordeeld door A. de Geus, hoofdingenieur der Waterstaat, en door de omliggende gemeenten. Deze bekeek op 15 juli 1847 de situatie ter plaatse, waarbij hij constateerde dat Van Aart door middel van 'schutplanken van een gemiddelde hoogte van 0.73 el' het water opkeerde. Van Aart had daar geen recht op, voor zover bekend, zo noteerde De Geus.

Uiteindelijk kreeg Van Aart toestemming voor het bouwen van een nieuwe sluis en mocht hij de slagdorpel verlagen, maar niet zoveel dat hier een waterrad kon staan van de door hem gewenste grootte. Tegen een subsidie van de provincie bestond veel bezwaar.⁸⁴ Naar aanleiding van deze zaak is een kaart getekend, met de molen en de sluis.

⁸⁴ BHIC, toegangsnr. 7698, Archief gemeentebestuur Veghel, 144. \$Verwijzen naar de volledige tekst, in noot?

Afb. 12

Kaart van de toen nog nieuwe Kilsdonkse watervluchtmolen met de Aa ter plaatse, A. de Geus, 1847. Hoofdingenieur der Waterstaat De Geus tekende deze kaart in verband met de constructie van de keer- en van de ontlastsluis bij de molen. Van Aart mocht de slagdorpel van de keersluis verlagen, maar niet zoveel dat hier een waterrad kon staan van de door hem gewenste grootte. Links van de molen is de 'waadstap' in de Aa aangegeven. De nog niet zo lang tevoren herstellde 'wind- en water-molen' heeft, in tegenstelling tot het oudere gebouw op de kadastrale minuut uit 1832 (zie boven), een ronde omtrek. (BHIC, Archief gemeentebestuur Veghel, 144)

In het Streekarchief van Veghel bevindt zich correspondentie tussen molenaar Cornelis van Aart, de burgemeester van Dinther en diens collega in Veghel. Hieruit blijkt dat Van Aart's zomers in elk geval tijdelijk met instemming van de gemeente Dinther kon malen. Dat leidde tot irritaties bij de gemeente Veghel, waar Dinther weer op moest reageren, etcetera. Op 15 mei 1855, dus niet half maart, de datum waarop de sluis officieel in het ongereede gebracht had moeten worden!, schreef de burgemeester van Dinther:

Vriend, Colega!

Het zoude mij aangenaam zijn, dat Uwed met de wethouders dezen namiddag om 5 uur aan de Kilsdonkse Molen bij de sluis tegenwoordig waart en eenen ketting met sluiting mede brogt tot vastlegging der schutting, om alzoo in staat te zijn te samen raad te plegen en hoe te handelen waar op ik Uwedele Antwoord ben inwagtede.

Ik heb de eer nog te noemen

Uwed Dwilligen Vriend

A. Vissers

De gemeente Veghel hield vervolgens bij hoe Van Aart zich gedroeg. Al op 18 mei 1855 constateerde men dat Van Aart het water keerde, wat tot overstromingen leidde. Op de negentiende mei werden de schuiven aan de ketting gelegd, waar een wachter bij geposteerd werd. Het hielp niet veel. Op 23 juni 1855 waren *'de kettingen verbroken, het water wederom in de beemden.*

25 's avonds de sluis geopend.

26 's morgens idem'.

Van Aart deed voorkomen dat hij de kettingen zelf niet had losgemaakt. Hij schreef op 23 juni 1855:

Heden morgen vind ik mijn sluizen of schuiven ontsloten zal zoo vrij zijn mijn molen weder gaande te maken, met biezonder in achtneming geen 3 dens (= derden) door benaadeeld worden

Uwed dienaar

C. van Aart'

Hier was onder gekrabbeld:

'PS hoe het met ketings en sloten gelegen is is mijn nog onbekent maar zal daar voor middag nog gaan zien

AV'.⁸⁵

In 1856 stuurde de provincie een lijst naar de aan de Aa gelegen gemeenten, waarin hun werd gevraagd aan te geven welke gronden bij een hoge, respectievelijk buitengewoon hoge waterstand overstromd werden, de toestand van de rivier, met ondiepten of de plaatsen waar hij te weinig breedte had; de oorzaken die nadelig werkten voor de afstroming van het water als gevolg van kunst- of andere werken op het grondgebied van de gemeente en de middelen om de toestand te verbeteren.

In hun antwoorden legde zowel de gemeente Dinther als de gemeente Veghel er de nadruk op dat een groot deel van de problemen werd veroorzaakt door 'kunstwerken' in de Aa, en dan met name van de watermolen van Dinther. Van 1 oktober tot 15 maart werd de afvoer van het water belemmerd door de zogenaamde opzetsels die de molenaar gebruikte om te stuwen. Als mogelijke oplossing gaf de gemeente Dinther in overweging: het lager leggen van de 'raderwerken en schutsluizen', zodat het water beter kon afvloeien. De gemeente Veghel beschouwde de voortdurende ophogingen van de sluisdijk die bij de molen hoorde als belangrijke oorzaak van de wateroverlast. Men zag de Kilsdonkse Molen en de molensluis het liefst helemaal verdwijnen, maar stelde als compromis voor de sluis te verbreden, de sluisdijk op de vroegere hoogte te brengen en de sluisbalken een halve el lager te leggen, in het geval dat dit niet te realiseren was. Verder moest de molenaar zich uiteraard aan de regels houden, dat zou ook al veel verschil uitmaken.

De gemeente Dinther vestigde verder de aandacht op de hoog opgeworpen oevers van de Aa, waar over een afstand van 1 uur een verhang van 2 ellen waargenomen kon worden. Hierdoor verzwakten de oevers en kwamen er 'inzinkingen' voor, zodat er op vele plaatsen 'verzandingen' ontstonden die de afstroming van het water belemmerden. De oevers van de rivier staken ook nog eens zo'n 5 tot 12 palmen (= 50 cm tot 1.20 m) boven het niveau van de achter de oevers gelegen landerijen uit. Bij een overstroming kon het water zodoende moeilijk terug de bedding in.⁸⁶

⁸⁵ BHIC, toegangsnr. 7698, Archief gemeentebestuur Veghel, 2101, Stukken betreffende het (gevoerde) proces van de gemeente tegen Cornelis van Aart, molenaar van de Kilsdonkse watermolen in Dinther, inzake het onrechtmatig keren van het water van de rivier de Aa, met retro acta vanaf 1654, 1855-1858.

⁸⁶ BHIC, toegangsnr. 17, Archief Provinciaal Bestuur Noord-Brabant, 11344.

Pegels

In de jaren vijftig van de negentiende eeuw liepen de conflicten over de molen steeds hoger op. Molenaar Van Aart werd in 1858 zelfs enkele malen veroordeeld tot geldboeten wegens zijn overtredingen in 1857 en 1858. Het was duidelijk nog steeds zijn streven om 's zomers te malen. Daarnaast drong hij rond 1859 bij de provincie aan op de plaatsing van een pegel, zodat hij zou weten aan welke waterpeilen hij zich te houden had. In ongeveer dezelfde bewoordingen had hij trouwens in 1845 al om de vaststelling van een pegel gevraagd. Als officieuze pegels deden in deze jaren blijkbaar de hakkelbouten in de Kilsdonkse Molen dienst (zie boven). Het spreekt haast vanzelf dat de gemeente Veghel het niet eens was met de plaatsing van de bouten aan de Kilsdonkse Molen. In een brief aan de provincie heeft de gemeente Veghel het over een vergissing die gemaakt was bij de vaststelling van de pegel van de Kilsdonkse watermolen en wordt de ingenieur van het Eerste Arrondissement van de Waterstaat verzocht om persoonlijk de hoogten van de ingeslagen bouten of pegels te onderzoeken, zowel die in de molen als die in de ontlastsluis. Zoals al eerder is gezegd, moet hierbij worden opgemerkt, dat de hakkelbouten misschien wel in het dagelijkse spraakgebruik pegels werden genoemd, maar dat officieel niet waren.

De gemeente Veghel constateerde dat de twee bouten die de waterhoogte moesten aanduiden waarop de Aa in het winterseizoen gesluisd mocht worden, en die op verschillende punten waren ingeslagen, een verschillende hoogte aangaven. Het ene aangegeven punt (1.147 el beneden de bout in de zuid-oostelijke hoek van de oliemolen) was ongeveer 1.14 el hoger dan het andere (0.517 el boven de bout van de ontlastsluis). Men vermoedde dat de peilhoogte aan de oliemolen de juiste was, omdat de molenaar in de winter met het andere peil niets kon uitrichten. Het peil van de molen kwam namelijk aan de onderkant van de brugleggers (kennelijk van de Veghelse brug): het water hoger opkeren was volslagen onmogelijk, omdat het dan over de brug en erf heen stroomde, wat toch nooit de bedoeling kon zijn geweest. Van Aart maalde er niet om: hij had, zoals gezegd, de sluisdijk verhoogd en planken aangebracht op de sluis, zodat het water tot een vroeger ongekende hoogte werd opgestuwd. Inclusief planken bereikte de sluis een hoogte van vermoedelijk 1.90 el. Zelfs het bouwland binnen de gemeente Veghel kwam dan onder water te staan.⁸⁷

Eveneens in 1859 werden de peilhoogten van de Dintherse of Kilsdonkse watermolen nader gespecificeerd, waarbij de maten werden genoemd die ook de gemeente Veghel in haar klachtenbrief gaf, namelijk de hoogte waarop het water mocht worden gesluisd was 1.147 el en 0.517 el, resp. de eerste beneden en de tweede boven de vaste en zichtbare kenmerken, bestaande uit ijzeren bouten. De eerste bevond zich in de zuidoostelijke muur van de oliemolen op 1.315 el boven de grond; de tweede in de tweede paal van beneden af gerekend van de zuidelijke vleugel van de ontlastsluis op 0.41 el beneden de bovenkant van de sloof op die vleugel ter plaatse.

Het toestel van de molen bestond uit de molensluis met drie openingen, samen breed 3.63 el; waarbij de bovenkant van de schuiven boven de schofdorpels elk 1.66 el hoog waren. Verder was er bij de molen een zijwaarts gelegen ontlastsluis met twee openingen, samen breed 5.70 el, waarvan de bovenkant van de schuiven boven de schofdorpels beide 0.73 el hoog waren. De molen had, zo vermeldde men trouw, twee waterraderen.

De Kilsdonkse watermolen was een wintermolen zonder pegel. De schuif boven de ontlastsluis was 0.74 el hoog. Men tekende hierbij aan dat tijdens de opname van 5 november om 2.30 uur de sluis met vier opzetplanken 1.15 el was verhoogd, zodat het schot zich 1.89 el

⁸⁷ BHIC, toegangsnr. 371, Archief Provinciale Waterstaat, 1269.

boven de vloer verhief. De waterstand was 0.13 el beneden dat schot, wat gelijk stond aan 1.76 el uit de vloer.

Zou, stelde men, deze watermolen een winterpegel krijgen, dan zou de waterstand tot 1.90 el boven de vloer mogen worden opgevoerd. Men zou deze pegel wellicht bij Huis Zwanenburg of in de omgeving van Dinther kunnen plaatsen. Een overslag tussen de beide sluizen van de molen ter hoogte van 1.90 el boven de vloer van de ontlastsluis, breed 6 tot 8 el, was ten opzichte van de molen zeer wenselijk.⁸⁸

In 1859 produceerde men eindelijk een uitgebreid document waarin de pegels in de Aa aan de orde kwamen. Waar ging het om? In het bijzonder uitgebreide stuk van de Waterstaat van Noord-Brabant worden maten genoemd die op een voorgenomen pegel betrekking hadden. Zij wijken hier en daar af van de maten in het voorgaande stuk. Terwijl de Kilsdonkse Molen in de andere documenten algemeen als wintermolen werd beschouwd, ging men hier uit van een winter- en een zomerpegel. Kennelijk had de druk die Van Aart uitoefende om ook 's zomers te mogen malen, effect gehad.

De winterpegel moest ter hoogte van 7.92 el boven AP genomen worden. Met betrekking tot de bouten XXII, XXI en XX was deze winterpegel resp. 1.5255 el lager, 0.5165 el hoger en 1.147 el lager gelegen.

Wanneer het water de hoogte van de pegel bereikt had, stond er op het laagst gelegen land boven de watermolen, gemeente Dinther kadastrale sectie B nr. 1149, 0.75 el water. Dit stuk grond was even boven de Kilsdonkse Molen gelegen.

Wanneer men op dit stuk land 0.30 el water wilde hebben, zou de waterstand 6.92 el boven AP worden. In dat geval bleven de landen boven de watermolen droog en zou de molen 's zomers kunnen werken. Het leek evenwel beter om in de zomer een hoogte van 6.75 el boven AP aan te houden, overeenkomende met de bovenkant van de schuif in de ontlastsluis.

Tussen de beide sluizen moest vervolgens een overslag worden gemaakt, waarbij werd uitgegaan van een breedte van 10 el ter hoogte van de winterpegel.

De pegel zou niet aan de Kilsdonkse Molen worden aangebracht, maar tegen het huis Zwanenburg, aan de linkeroever van de Aa.

Het verdiende aanbeveling om de schuiven in de sluizen ter hoogte van de zomerpegel te maken en met behulp van opzetborden de hoogte van de winterpegel te bereiken.

Een zomer- en winterpegel waren wenselijk omdat men 's winters de weidegronden graag onder water liet staan. De stipte naleving van zomer- en winterpegel was dus van veel belang. Men stelde voor de zomerpegel 15 maart in werking te stellen, de winterpegel op 1 november, in plaats van 1 oktober, dit in verband met 'de werkzaamheden der landbouw'.⁸⁹

De provincie schijnt weinig haast te hebben gemaakt met de invoering van de pegels. Van Aart daarentegen hield vol met zijn verzoeken om de Kilsdonkse watermolen 's zomers te mogen gebruiken. In augustus 1861 bracht een ingenieur van de Waterstaat, J. de Kruijff, het zoveelste rapport uit. Hij wees erop dat het in werking brengen van de molen de afvoer van het water van de Aa zeer belemmerde, zelfs wanneer de ontlastsluis geheel was geopend. Hij stelde dat bij hoge waterstand het water bij de molen 33 duim hoger stond dan bij de brug over de Aa in Veghel, zodat de schade aan de landerijen aanzienlijk was. Van Aart had bovendien in het verleden bewezen, dat hij er niet voor terugschrok om schade aan landerijen te veroorzaken door het hoog opstuwen van het water 's zomers. Net als zijn voorgangers stelde hij voor om een peil vast te stellen en de molenaar te controleren. Alleen dan kon men de molenaar toch toestaan 's zomers met de molen te werken, echter op voorwaarde (en dat is nieuw) dat deze de sluis in de Aa vlakbij de molen zou opruimen, want deze veroorzaakte

⁸⁸ BHIC, toegangsnr. 371, Archief Provinciale Waterstaat van Noord-Brabant, 1012.

⁸⁹ BHIC, toegangsnr. 17, Archief Provinciaal Bestuur Noord-Brabant, 11344.

grote wateroverlast. Van Aart was de enige die profijt van de sluis had, voor de ingezetenen was de molen volgens de ingenieur niet erg belangrijk, omdat er op korte afstand verschillende windmolens stonden. En bovendien, had Van Aart zelf niet ook een windmolen?⁹⁰

's Zomers malen

Cornelis van Aart werd in 1865 berecht door de Arrondissementsbank 's-Hertogenbosch, wegens het onrechtmatig opstuwen van water in de Aa. Op 25 september 1865 bleek dat hij de schuiven van de grote sluis die dwars voor zijn watermolen in de Aa stond, had dichtgezet, zodat het water van de Aa bijna 7 palmen boven peil werd opgeschut. Met behulp van het water dat naar de molen vloeide had hij het grote- of scheprad in werking gesteld, waardoor de 'aan hetzelfde bevestigde machienen in den watermolen' aan de gang werden gebracht om te malen. Men had ter plaatse goed zijn ogen de kost gegeven en geconstateerd dat de molen in elk geval niet maalde 'door de toestellen des windmolens waardoor genoemde molen ook kan in werking gebragt worden ... aangezien de wieken zeilloos waren en stil stonden'. Van Aart voerde aan dat hij vanwege de heersende windstilte en het gebrek aan meel in de buurt geen andere keus had dan de watermolen aan het werk te zetten. Het was de zoveelste overtreding van Van Aart, die zich weer eens niet hield aan de vastgestelde termijn waarin zijn wintermolen mocht werken. Hij werd uiteindelijk veroordeeld tot een geldboete, een gevangenisstraf van één dag en de kosten van het geding. In de stukken van de rechtbank wordt slechts melding gemaakt van één (groot) rad, niet van twee. Vermoedelijk stond het rad van de oliemolen stil.⁹¹

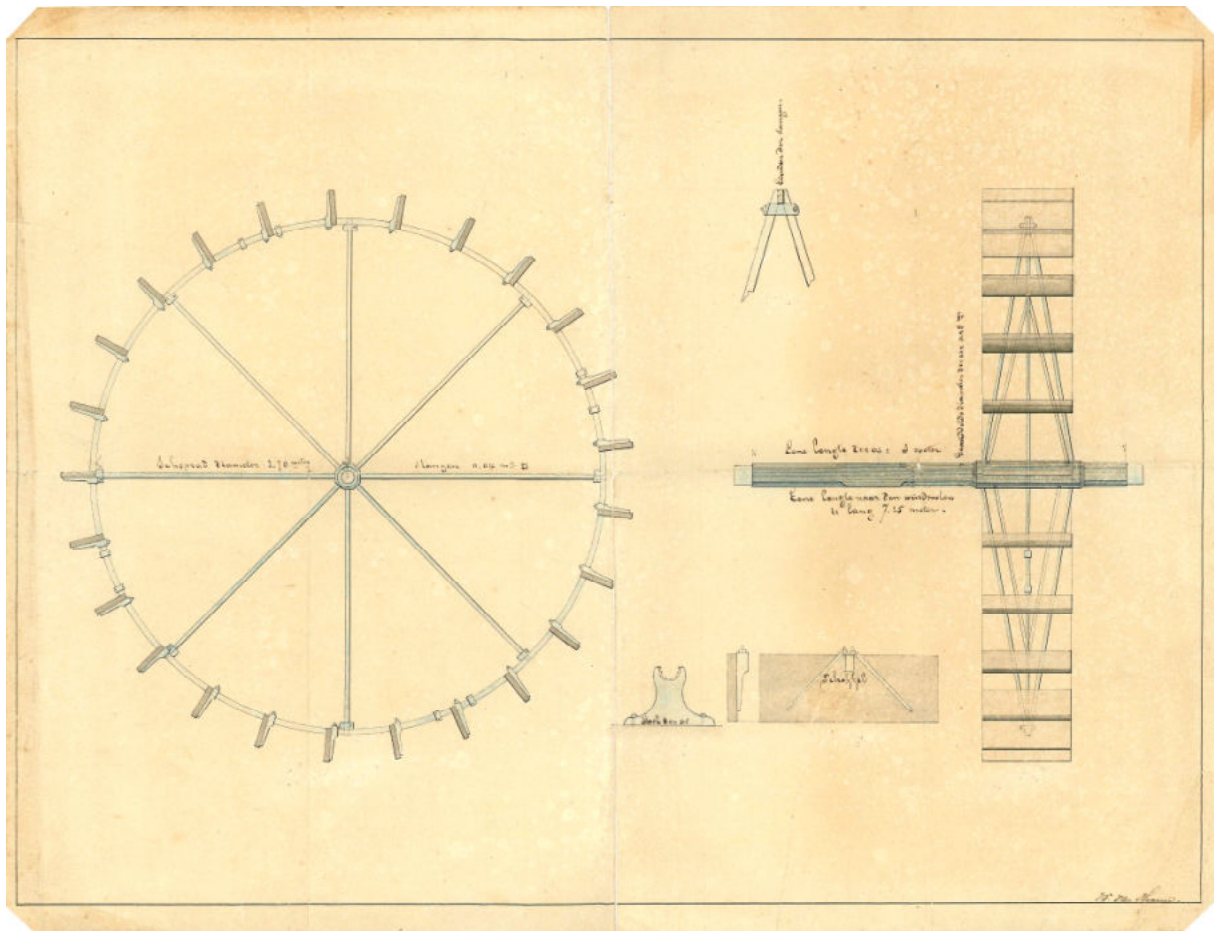
Langzaam schoof het standpunt van de provincie over het 's zomers malen met de watermolen op ten gunste van Van Aart. Men diende dan alleen wel een goed zomerpeil vast te stellen, want het was gebleken dat ook al bij een opstuwung op 6.75 el boven AP problemen ontstonden met de laaggelegen landerijen. Deze waren weliswaar langs de Aa hoog genoeg, maar liepen even verderop door de poreuze grond toch onder. Dat peil van 6.75 el boven AP lag trouwens nog ruim beneden het toegestane winterpeil van 7.92 el boven AP. Verder waren er bezwaren voor de afwatering ('uitlossing') van de Beekgraaf, waarvan de bedding nauwelijks hoger lag dan die van de Aa. Hooilanden en 'driessen' aan de Aa en de Beekgraaf werden bij de minste stijging van het Aa-water onmiddellijk onder water gezet.

De provincie liet het echter ook nu weer bij haar theoretische beschouwingen om tot een verantwoord zomerpeil te komen. In de praktijk veranderde er weinig. Van Aart maalde illegaal door, zoals hij altijd gedaan had, en bleef daarmee klachten uitlokken. Een opzichter van de Waterstaat constateerde op 27 mei 1868 bij een bezoek aan de Kilsdonkse Molen, waarbij hij veiligheidshalve begeleid werd door een brigadier van de rijks veldwacht, dat de schuiven van de molensluis dicht gezet waren en dat 'de toestel' van de watermolen niet van schoepen of borden was ontdaan, zodat dit rad nog in beweging kon worden gebracht. Uit dit rapportje zou men kunnen concluderen dat aan het begin van het zomerseizoen behalve het 'trekken' van de molensluizen kennelijk ook het ontmantelen van de wateraandrijving gebruikelijk was.⁹²

⁹⁰ BHIC, toegangsnr. 17, Archief Provinciale Waterstaat, 1269.

⁹¹ BHIC, toegangsnr. 24, Arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, kamer voor strafzaken, 80, rol nr.54.

⁹² BHIC, toegangsnr. 371, Archief Provinciale Waterstaat 1269.

Afb. 13

Constructie tekening, met bijlagen voor een nieuw scheprad van de watermolen te Dinther, ongedateerd (circa 1875). Van Aart vroeg al in 1847 om toestemming voor plaatsing van een nieuw rad, zie de vorige afbeelding. (BHIC, *Archief gemeentebestuur Veghel*, 2104)

Een gebroken as

Van Aarts verzoeken om 's zomers te mogen werken met de watermolen werden in 1869 extra kracht bijgezet met zijn argument dat de as van zijn (wind-)graanmolen was gebroken, zodat hij in afwachting van reparatie 's zomers wel met de watermolen moest malen.⁹³ De provincie was het hiermee evenwel niet eens. Ondertussen bleef de situatie grotendeels ongewijzigd. Wel schafte Van Aart in 1875 twee ijzeren molenroeden aan bij de firma Pot in de Kinderdijk. De windmolen draaide toen dus weer.

De Kilsdonkse Molen, althans het watermolen-gedeelte, was in 1873 nog steeds een wintermolen, en de ontlastsluis viel in 1877 nog steeds in volle glorie te bewonderen. Dat laatste blijkt uit de Legger van waterleidingen van de gemeente Dinther. C. van Aart staat daarin vermeld als eigenaar van de molen, van een perceel langs de Aa van 140 m lang, 12.60 m breed en 2.90 m diep, waar een houten sluis bij hoorde, breedte 'in de dag' 6.50 m, lengte langs de rivier 2.65 m, hoogte van de boorden van de waterleiding boven de vloer: 2 m; hoogte van de onderkant van de bovenbouw boven de vloer of bodem van de sluis: 2.30 m.⁹⁴

⁹³ BHIC, toegangsnr. 371, Archief Provinciale Waterstaat 1269.

⁹⁴ BHIC, toegangsnr. 17, Archief Provinciaal Bestuur Noord-Brabant, 11384.

Vermoedelijk in deze periode vonden enkele veranderingen aan de ontlastsluis plaats, waarvan een ongedateerde begroting bewaard is gebleven.⁹⁵

Verkoop

In 1877 werden de molen met de molenhoeve en een groot aantal grondbezittingen die Van Aart had, bij een openbare verkoping te koop aangeboden.

De molen werd omschreven als:

‘Den water- en den voor weinige jaren nieuw daarbij gebouwd wind-korenmolen, genaamd de Kilsdonksche Molen, met den daarnaast staanden oliemolen met gaande en staande werk, zooals ijzeren askop met ijzeren roeden, ijzeren waterassen, rustende op metalen baanstukken, met ijzeren waterraderen, solied raderwerk, als: ijzeren ronsels, bonkelaars en voor korte jaren geheel vernieuwde accasia gangen.

De molen van steen gebouwd is voorzien van eene ijzeren galerij.

Verder alle benodigdheden en gereedschappen voor scherpen enzoovoort.

De molens kunnen met waterkracht en windkracht en met beide krachten vereenigd gedreven worden.

Verder een wel ingerigten en aan alle eischen voldoende oliemolen met lange wentelas, voorzien van ijzeren spaken, ijzeren voor- en naslagbank met bankwerken en zes stampers, een pletwerk, alles voorzien van ijzeren en azijnhouten gangen, waterdichte oliekelders, kunnende tachtig hectoliters olie bevatten, in één woord alles wat tot een wel ingerigten en doelmatigen oliemolen behoort.’

Daarnaast hoorden bij de molen het huis met de stallen en schuur, ‘bevattende verscheidene kamers, keuken, kelder, voorzien van vele gemakken, voorts: tuin, wei- en bouwlanden, alles staande en gelegen te Dinther, in de onmiddellijke nabijheid van de hierboven omschreven molen, kadastraal bekend in sectie B. nummers 1624, 1162, 1167 en sectie C. nummer 711, groot tezamen een hectare, zeven en zestig aren drie en dertig centiaren’. Er waren nog meer landerijen bij de koop inbegrepen, maar het voert te ver om daarop in te gaan.⁹⁶

Het molenhuis werd verkocht, maar voor de molen kwam voorlopig geen koper opdagen. In 1880 pas verwisselde de Kilsdonkse Molen van eigenaar. Hij werd, inclusief een aantal bijbehorende landerijen, aangekocht door de gemeenten Veghel en Erp. Aan de transactie was het nodige vooraf gegaan. Omdat een gegadigde geen kans zag de koopsom bijeen te brengen, bood een notaris namens de erven Van Aart de molen en toebehoren begin 1880 aan de gemeenten Dinther en Veghel te koop aan. Hij richtte zich tot jonker Victor de Kuijper, burgemeester van Veghel die als vertegenwoordiger van de beide gemeenten optrad. Saillant detail is dat dezelfde De Kuijper eigenaar was van het huis Zwanenburg en zich al vele jaren ernstig benadeeld voelde door de praktijken van Van Aart. De vraagprijs was f 8250,-, wat de

⁹⁵ BHIC, toegangsnr. 7698, Archief gemeentebestuur Veghel, 2107, begroting in verband met het vergroten van het ontlasthuis van de Dintherse watermolen op de rivier de Aa, niet gedateerd, en begrotingen voor het verlengen en verbreden van de ontlastsluis, het uitdiepen van de molenstrang, het afbreken van de vloeren en opstanden, het uithalen van de as en raderen etc., en tevens met betrekking tot de brug over de Aa, uit 1881, 1882.

⁹⁶ BHIC, toegangsnr. 7604, Notarieel Archief Dinther, 76, akte 56/67, 25 juni 1877 en 9 juli 1877. Volgens N. Jurgens zijn de ‘bankwerken’ vermoedelijk wat men in de Zaanstreek ‘laadgoed’ noemt.

burgemeester te hoog vond, gezien de ligging in een onbewoonde streek, de hoge onderhoudskosten, de staat waarin de molen verkeerde en het ontbreken van een woning.⁹⁷

Na enig loven en bieden werden de partijen het eens over f 7750,-, een bedrag dat de gemeente Veghel alleen kon opbrengen door een lening uit te schrijven.⁹⁸ Volgens de koopacte van 10 juli 1880 kocht jonkheer Victor de Kuijper, burgemeester, de wind en waterkorenmolen en wateroliemolen met weiland, tuin en rijweg te Dinther ten behoeve van de gemeenten Veghel en Erp, sectie B 1149, 1163, 1164, 1165, sectie C 1620, 1617 en 1618, samen 58 aren, en in Schijndel sectie E 2590 en 2601, groot 68 aren 15 centiaren. Hier hoort een beschrijving bij van de voorwerpen die bij de molen hoorden, op 5 juli 1880 opgemaakt door Jan Baptist van Aart, de zoon van Cornelis van Aart, werkzaam als molenaar te Dinther.

Gereedschappen in onmiddellijke betrekking en behorende tot de graan en oliemolen te Dinther.

Graanmolen

vier zeilen, een roeihaak, kabel met kabeltouw, ijzeren band en beugel om open te breken, een ijzeren kraan, drie koperen scherplampen, twee scherpkussens, groote en kleine ijzeren handboom, twee vuisthamers, p.m. 26 scherphamers en twee met bijteltjes, vier schroevendraaijers, een vangtouw, een kruijketting. Twee steenbakken. Asphaltpapieren doppen, twee smeerpotjes en kuipjes.

Oliemolen

Twee complete stellen voorslagbankwerk, drie stellen naslagbankwerk, twee voor en twee naslag haren. Zeven schroevendraaijers, vier jaagijzers (voorslag) 4 jaagijzers (naslag) een koekmes, twee ijzeren ringen op de platen der fornuizen. Een klein meelschopke. Een rolbak, een staanden bak, een stamperbak met schotelkje, een stamperpin, twee maten om meel op te schudden, een maat om zaad op te schudden, twee bliken pompen, vier a vijf bekkens, oliebuilen, twee kolenbakken en dito schoppen, 2 ijspinnen, 2 ruizen. Een slijpsteen met draaijer, een draaijer voor het windgat, de schroevendraaijer van de groote sluis

Vierkante bak en ton, ijzeren en bliken maten.

J.B. van Aart.⁹⁹

Na de verkoop zal Jan Baptist voorlopig molenaar op de Kilsdonkse Molen zijn gebleven. Er is ook sprake van een zekere Jan Duffhues als molenaar van de Kilsdonkse Molen in deze periode. Hij was telg uit een echt molenaarsgeslacht. Op een balk in de molen is de naam van zijn zoon R.D. (Rudolf) Duffhues kunstig ingesneden.¹⁰⁰

De molen werd wat Veghel betreft aangekocht met als doel de afstroming van het Aa-water zodanig te verbeteren, dat de inwoners van Veghel in de toekomst niet meer zo vaak met overstromingen te kampen zouden krijgen. Nog maar nauwelijks was de molen in andere handen overgegaan of er werden al veranderingen doorgevoerd. Volgens een verslag van de gemeenteraadsvergadering van 18 oktober 1880 stond het de gemeente Veghel vrij om de

⁹⁷ BHIC, toegangsnr. 7698, Archief gemeentebestuur Veghel, 860, Verzamelstaat der bevelschriften betaald op het 4e hoofdstuk der begroting van inkomsten en uitgaven der gemeente Veghel over het dienstjaar 1880, met betalingsopdrachten. Uittreksels van de Notulen van de gemeenteraad Veghel, 1882, collectie Potters

⁹⁸ BHIC, toegangsnr. 7698, Archief gemeentebestuur Veghel, 860, Verzamelstaat van ontvangsten verantwoord in de rekening der gemeente Veghel over het dienstjaar 1880.

⁹⁹ BHIC, toegangsnr. 7698, Archief gemeentebestuur Veghel, registers van notulen, 37, p. 36, 3 juli 1880, en 2105, diverse stukken.

Volgens N. Jurgens werden met 'schroevendraaijers' waarschijnlijk moersleutels aangeduid. De term 'ruis' is alleen bekend voor het schuin liggende rooster dat gebruikt werd om in een (los)sluis paling te vangen. Het is niet duidelijk of dat hier ook wordt bedoeld.

¹⁰⁰ *De Molenaar*, nr. 24, 1952, 300.

onderschutbalk en de vloer van de grote ontlastsluis van de Kilsdonkse Molen op te ruimen.¹⁰¹ Na jaren van wateroverlast kon daar nu eindelijk eens iets aan gedaan worden. Overigens was ook de Provinciale Waterstaat nog steeds actief op het vlak van verbeteringen van de Aa, wat gunstig kon uitpakken voor de aanpalende grondeigenaren. Men had vergevorderde plannen voor het doorsnijden van bochten, het uitdiepen van de rivier en het verhogen van de oevers. Daarnaast werd door de gemeente Veghel een bestek gemaakt wegens het doen van verbeteringen aan de molen, maar men besloot dit aan te houden. Om de Aa te ontlasten wilde de gemeente de brug over de ontlastsluis laten verlengen, kennelijk in combinatie met het verbreden van de ene Aa-arm. Men hield tevens vast aan de verbreding en verdieping van de ‘strang’ van de Aa (de molenstrang tussen de beide watermolens) die loodrecht op de Aa stond en die voor de waterafvoer erg belangrijk was. Na de verbetering van de strang zou het water een rechttere loop krijgen. In 1882 zou er geen mogelijkheid meer zijn om het water bij de Kilsdonkse Molen zodanig op te keren, dat het de oliemolen kon aandrijven. Dit duidt erop dat de sluis was ontmanteld.¹⁰²

Uit andere bron is bekend dat de molenraderen aanvankelijk zouden worden verkocht, maar dat in 1882 werd besloten ze af te breken. Het gangwerk van de olie- en graanwatermolen werd echter door een aantal deskundigen getaxeerd, waarna het werk van de oliemolen voor f 700,- is verkocht aan P. Kooi te Stroobos (een plaats op de grens van de provincies Groningen en Friesland).¹⁰³ Dat alles betekende het einde van het watermolen-gedeelte van de Kilsdonkse Molen. Het gebouw van de oliemolen deed in het vervolg dienst als woning van de gebruiker van de korenwindmolen waarbij een woning ontbrak (het oude molenhuis was enkele jaren tevoren immers afzonderlijk verkocht).

In 1882 heeft men ook de Kilsdonkse Molen zelf te koop aangeboden. De hoogste bieder was molenaar J. van Lith, die f 4101,- wilde betalen. Het was alleen lastig dat met hem geen goede afspraken waren gemaakt over het behoud en onderhoud van de molenstrang en de verruiming van de brug. De molenstrang was voor de gemeente Veghel van belang, omdat hij een grote rol speelde bij de afwatering van de gemeente. Kennelijk bestond de mogelijkheid om water op te keren ten behoeve van de korenmolen toch nog wel steeds. Men wilde namelijk aan de koper de conditie opleggen dat geen opschutting van water mocht plaatshebben. Deze bepaling is echter onduidelijk. De gemeente had overigens weinig mogelijkheden voor controle op naleving van die voorwaarde, omdat de sluisdijk verboden terrein was. Van Lith wilde de strang weliswaar voorlopig niet laten vervallen, maar wenste zich op lange termijn niet aan het behoud ervan te verbinden.¹⁰⁴

De Kilsdonkse Molen als windmolen

Het was als windkorenmolen dat de molen van Kilsdonk nog enkele malen van eigenaar verwisselde, voor hij in 1928 werd aangekocht door Johannes Potters. In 1937 verongelukte deze tragisch op zijn molen. De molen werd jaren lang verpacht totdat Co Potters samen met zijn moeder de exploitatie overnam in 1948. De molen was inmiddels een toonbeeld van vergane glorie geworden, gelegen op een fraai punt in het landschap. In 1938 was het

¹⁰¹ BHIC, toegangsnr. 7698, Archief gemeentebestuur Veghel, 25, notulen van de vergadering van 18 oktober 1880.

¹⁰² BHIC, toegangsnr. 7698, Archief gemeentebestuur Veghel, 2106, 2107.

¹⁰³ BHIC, toegangsnr. 7698, Archief gemeentebestuur Veghel, 62, notulen van 24, 31 mei, 14 juni, 24 juli, 5 augustus 1882; 862, Bijlage van de rekening van 1882, Bevelschriften van betaling aan diverse partijen, en 965, Grootboek 1882, p. 12 en 42; uittreksels van de Notulen van de gemeenteraad Veghel, 1882, collectie Potters.

¹⁰⁴ BHIC, toegangsnr. 7698, 2107 en 25, notulen, van 8 mei, 26 juni en 4, 13 juli 1882; uittreksels van de Notulen van de gemeenteraad Veghel, 1882, collectie familie Potters. Dezelfde Van Lith had een molen in de kom van Dinther, zie N. Langemeijer in *De Brug*, 25, 20 mei 1949.

kettingkruiwerk van de molen verwijderd en vervangen door een staatkruiwerk. Dat was in 1949 nog prima, samen met de schoren en roeden, de stelling echter was 'zeer slecht'.¹⁰⁵

Afb. 14

De sterk vervallen Kilsdonkse Molen in 1952. Links het voormalige watermolengebouw waar de familie Potters in woonde, rechts de voormalige molenaarswoning, die al lang niet meer bij de molen hoorde. (*Collectie familie Potters*)

Aan het einde van de jaren 1930 vonden grootschalige verbeteringswerken aan de Aa plaats. In het kader van de werkverschaffing in de crisistijd werd de rivier rigoreus rechtgetrokken. De oude molenarm die vroeger tussen de beide watermolens door stroomde, werd gedempt. Hier is later een schuur gebouwd met een motor die de stenen van de Kilsdonkse Molen aandreef. De molen zelf werd in 1954 onttakeld. Het gebouw van de molen verviel steeds verder en moest aan het begin van de jaren zeventig van de twintigste eeuw worden verlaagd wegens bouwvalligheid van het metselwerk bovenaan. Van de Kilsdonkse Molen resteerde slechts een romp met een bijgebouw waarin nog enkele elementen van de voormalige watermolen te herkennen waren.¹⁰⁶

¹⁰⁵ F. van Rijckevorsel, 'De molen van de wed. Potters te Beugt gem. Dinther te Heeswijk', in: *De Molenaar*, 52 nr. 43, 26 oktober 1949, 386.

¹⁰⁶ G.C.M. Wonders in 'Van Vehchele tot Veghel', 2 nr. 3, 1982, 81, 82.

Afb. 15

Afbraak van het bovenste deel van de molenromp aan het begin van de jaren 1970 door leden van de familie Potters en aanverwanten.

(Collectie familie Potters)

In de molenromp en het watermolengebouw waren de maalderij en mengvoederbedrijf van eerst de gebroeders, later Co Potters gevestigd. Het accent kwam steeds meer te liggen op de verkoop van elders vervaardigde graanproducten. Daarnaast dreven de Pottersen een brandstoffenhandel. De molen werkte voor het laatst in 1994, het bedrijf werd officieel in 2000 opgeheven.¹⁰⁷ De broers Co en Ad Potters en Paul Potters, zoon van Ad Potters, hebben zich vervolgens ingezet voor de restauratie van de Kilsdonkse Molen. Zij wilden hem weer in volle glorie zien, met draaiende wieken en raderen. De bal ging aan het rollen, met het bekende resultaat. Van 2003 tot 2009 werd de molen volledig gerestaureerd en in werkende staat gebracht. Thans wordt de molen bezocht door drommen belangstellenden, die een gastvrij en informatief onthaal krijgen.

¹⁰⁷ Gegevens afkomstig van de collectie van Co Potters.

Conclusie

De geschiedenis van de Kilsdonkse Molen is door de eeuwen heen goed te volgen. Daarbij is het zo dat naarmate we verder in de tijd komen, meer nadruk gelegd kan worden op de omgeving van de molen. Vooral in de negentiende-eeuwse bronnen zijn veel gegevens aanwezig over het functioneren van de molen, die toen in zijn nadagen was als watermolen. De Kilsdonkse Molen is in de ruim zes eeuwen die hij bestaat het overgrote deel van de tijd uitsluitend watermolen geweest. In elk geval sinds 1433 was de Kilsdonkse Molen een watermolen met twee raderen en dat is zo gebleven tot circa 1880. De voor Nederland unieke combinatie van water- en windmolen is in 1813 ontstaan en tijdens de restauratie van 2003-2009 teruggebracht. Daarmee kwam een einde aan de periode van snelle neergang die in de jaren 1950 is ingezet. Toen werd een groot deel van de gaande werken verwijderd en vervielen de gebouwen van kwaad tot erger. Thans prijkt de molen gelukkig weer in volle glorie aan het water.

Wat met de Kilsdonkse Molen gebeurde, is tot op grote hoogte exemplarisch voor het reilen en zeilen van de andere watermolens langs de Brabantse rivieren. In de negentiende eeuw werden de watermolenaars dermate in het nauw gedreven door cultuurtechnische maatregelen en een scala aan reguleringen, dat het buitengewoon moeilijk werd hun molens naar behoren te laten functioneren. De molenaar van de Kilsdonkse Molen vond een uitweg in de vorm van een aangebouwd windmolen-gedeelte, een oplossing die elders niet is toegepast. Het valt te hopen dat de aandrijving door zowel wind- als waterkracht nog lang gedemonstreerd kan worden aan de huidige gerestaureerde molen.

Met dank aan

Jean Coenen (overleden in 2010)

Henk Beijers

Joost Kocken

Veel gegevens zijn ontleend aan de aantekeningen en publicaties van Jan van der Leest, die jarenlang een groot aantal bronnen voor wat betreft de gemeente Dinther integraal heeft doorgenomen. Hij overleed helaas in 2009.